

Sociaal en Cultureel Planbureau

Hoofdstuk 1 van het Sociaal en Cultureel Rapport 2019 – Denkend aan Nederland

Wat verbindt ons? Een studie naar Nederlandse identiteit

Inleiding

Joep de Hart en Maroesjka Versantvoort

Over Denkend aan Nederland

Een groot deel van de Nederlanders geeft aan dat er zoiets als een Nederlandse identiteit bestaat. Het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) heeft Nederlanders zélf gevraagd wat zij hieronder verstaan. Hierbij zijn vooral de Nederlandse taal, symbolen en tradities belangrijk. Er komen opvallend weinig verschillen tussen Nederlanders naar geslacht, leeftijd, opleiding en afkomst naar voren. We zijn het behoorlijk met elkaar eens over wat Nederland tot Nederland maakt; verschillen bestaan echter wel degelijk. Vrijheid geldt als grote gemene deler voor veel Nederlanders, maar de invulling van dat begrip verschilt in soms tegengestelde richtingen. Onder maatschappelijke druk worden mensen gedwongen een positie in te nemen. Zo kunnen er spanningen ontstaan tussen mensen die zich verbonden voelen met Nederland op basis van symbolen en tradities, en mensen die juist binding met Nederland ervaren op basis van burgerlijke vrijheden. Deze groepen kunnen botsen als er verschillend gedacht wordt over de invulling van de Nederlandse identiteit. Versterkt door (sociale) media geeft dit – ondanks de grote mate van overeenstemming – een beeld van een gepolariseerd land. Deze editie van het *Sociaal en Cultureel Rapport* analyseert en beschrijft datgene wat wij zien als een Nederlandse identiteit en wat ons als Nederlanders bindt en scheidt.

Denkend aan Nederland bestaat uit achttien hoofdstukken. Deze vormen samen verschillende bouwstenen om het burgerperspectief op Nederlandse identiteit gestalte te geven. Er is evenwel voor gezorgd dat elk hoofdstuk apart gelezen kan worden. Alle analyses, thematische verkenningen en essays zijn te vinden op www.scp.nl/SCR2019.

Colofon

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2019

scp-publicatie 2019-10

Opmaak binnenwerk: Textcetera, Den Haag

Figuren: Mantext, Moerkappele

Omslagontwerp: Textcetera, Den Haag

isbn 978 90 377 0916 2

1 Wat verbindt ons? Een studie naar Nederlandse identiteit¹

Joep de Hart en Maroesjka Versantvoort

1.1 Terug van nooit weg geweest: nationale identiteit

Vanzelfsprekendheden gaan in schutkleuren gehuld. Nationaal besef dragen wij in de dagelijkse praktijk vaak op een onbereflecteerde en onuitgesproken wijze in ons mee. Aan de vooravond van de verkiezingen voor het eerste Schotse Parlement (1999) merkte de Schotse schrijver William McIlvanney op dat het hebben van een nationale identiteit zo iets is als het hebben van een oude verzekeringspolis. Je weet dat je er een hebt, ergens, maar waar precies daar ben je niet zeker van. En eerlijk gezegd, staan de kleine lettertjes ervan je ook niet helder meer voor de geest (geciteerd in Bechhofer en McCrone 2009: 4-5). Nu zullen mensen maar zelden zo opgewonden raken van hun verzekeringspolis als menig-een dat vandaag de dag wordt wanneer ‘onze’ nationale identiteit in het geding is. Bij discussies daarover lijkt Nederland soms in permanente staat van overspannenheid te verkeren die jaarlijks het zenit bereikt rondom Zwarte Piet. De gemoederen lopen hoog op. In het kosmopolitische kamp wordt de accentuering van inheemse gewoonten en nationale identiteit als een vorm van pleinvrees gezien, in het nationalistische als een bescherming tegen europeanisering, globalisering, doorgeschoten individualisering en normvervaging. Voor sceptici is geloof in een duidelijk afgebakende en bestendige nationale identiteit geloven in een fictie en een blijk van gebrek aan erkenning van mede-Nederlanders. Voor traditionalisten is het juist een politiek fundament, een bron van onderlinge solidariteit en gemeenschapszin. Uiteenlopende percepties botsen op elkaar. Enerzijds dient nationale identiteit als argument voor het koesteren van burgerlijke waarden als vrijheid, gelijkheid, individuele rechten, emancipatie en tolerantie. Anderzijds biedt nationale identiteit een argument tegen bestuurlijk elitarisme en een te grote machtsafstand tussen burger en overheid. Maar tegelijkertijd ontkent, zoals we nog zullen zien in hoofdstuk 5, slechts 6% van de Nederlanders zonder meer dat er zo iets als een Nederlandse identiteit bestaat. De aanleiding tot het huidige maatschappelijke debat over nationale identiteit is gelegen in meerdere ontwikkelingen die elkaar in mindere of meerdere mate versterken. Op de eerste plaats zijn dat Europa en het proces van Europese eenwording. Voor sommigen is het proces van Europese eenwording reden om te vrezen voor een verlies van eigenheid, van identiteit van Nederland, terwijl anderen Europa juist zien als een ondersteuning van en een aanvulling op dat wat belangrijk wordt gevonden voor Nederland. Open grenzen worden door hen gezien als iets wat Nederland in de geschiedenis heeft gevormd. Naast ‘Europa’ kunnen de toenemende culturele diversiteit en de daaruit voortvloeiende spanningen in de Nederlandse samenleving gezien worden als ontwikkeling die aanleiding vormt tot maatschappelijk debat over wat Nederland is en niet is, of zou moeten zijn. Deze diversiteit is onder invloed van migratiestromen naar Nederland de afgelopen jaren toegenomen. Een derde ontwikkeling is gelegen in de ontzuiling. Nog niet zo lang geleden was de Neder-

landse samenleving ingericht via geloof en ideologie. Je was bijvoorbeeld katholiek, socialist, gereformeerd of hervormd. Massaal vonden Nederlanders elkaar in deze geïnstitutionaliseerde scheiding der geesten. Nu de zuilen grotendeels zijn omgevallen, lijken mensen op zoek naar ‘nieuwe’ identiteitsankers. Eén daarvan vormt het land waarin men leeft of wenst te leven. Veel voorheen publieke instellingen zijn de afgelopen jaren geprivatiseerd, veel beleidsterreinen zijn overgelaten aan zelf- of marktregulering. De staat als gezamenlijke belangenbehartiger heeft een kleinere rol gekregen. De rol van de burger als consument is groter geworden. Door sommigen wordt het vrij baan geven aan de markt gezien als ondermijnd voor dat wat Nederland ‘was’ en ‘hoort te zijn’: een samenleving van betrokken burgers, van betrokkenheid bij de gemeenschap.

Hoe dan ook, het thema nationale identiteit staat stevig op de politieke agenda, in de media en waar te hoop wordt gelopen tegen wat als een bedreiging van Nederlandse tradities wordt gezien (van ‘verstopeitjes’ bij de HEMA tot de knecht van Sinterklaas).² Begin 2018 waren drie Nederlandse televisieseries geheel aan het onderwerp gewijd, het onderwerp komt frequent ter sprake in praatprogramma’s en vult vrijwel dagelijks krantenkolommen. Die preoccupatie kan worden teruggevolgd tot de debatten rondom het verdrag van Maastricht (1992) en vooral de discussie en het referendum in 2005 over de ‘Europese grondwet’, dat hier te lande een bezorgdheid over de Nederlandse soevereiniteit en het voortbestaan van een ‘Nederlandse cultuur’ uitlokte. Die liep dan ook uit op de invoering van een ‘culturele paragraaf’ in de verdragstekst. Daarna begon het nationale identiteitsdenken het politieke debat en landschap te beheersen. In 2001-2002 vierde Pim Fortuyn politieke triomfen met zijn kritische houding tegenover islam en immigratie. In 2006 riep de toenmalige premier Balkenende op tot een hernieuwde voc-mentaliteit.³ Er werd gestemd over wie de grootste Nederlander aller tijden is (Pim Fortuyn), er werd een ‘canon van Nederland’ opgesteld⁴ en er werd geprobeerd om een Nationaal Historisch Museum op te richten – allemaal pogingen om ‘de’ Nederlandse identiteit stevig te verankeren in het collectieve culturele geheugen.⁵ In 2007 richtte Rita Verdonk de beweging Trots op Nederland op.

Daar bleef het niet bij. In de verkiezingen van 2017 was de Nederlandse identiteit een van de belangrijkste thema’s. De Tweede Kamer is inmiddels voorzien van de nationale driekleur, onder uitdrukkelijk weglaten van haar Europese evenknie, en tijdens de onderhandelingen over een nieuw kabinet werd gesproken over de mogelijkheid scholen te verplichten om les te geven over het Wilhelmus. Al dit soort initiatieven wordt gedragen door een tweërlei besef: nationale identiteit is iets waardevols, het moet daarom gepromoot worden en het vergt een actieve inzet om haar in stand te houden, ook van de overheid.

Kortom: in de hedendaagse maatschappelijke en politieke discussie in Nederland duikt het thema nationale identiteit op bij vele gelegenheden: als referentiekader, als agendapunt, als criterium, als iets wat wel of niet altijd in beweging is, in de internationale politiek en in verkiezingsprogramma’s, bij discussies in de media en op internet, bij actiegroepen en nationale festiviteiten, in het dagelijks leven en bij tentoonstellingen en in onderzoeksprogramma’s en publicaties.

Ook adviesorganen van de regering deden de afgelopen decennia onderzoek naar Nederlandse identiteit. De Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling stelde in 1999 de relatie tussen het proces van Europese eenwording, het ontstaan van een multi-etnische samenleving en nationale identiteit centraal. De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid richtte zich, in 2007, vooral op processen van identificatie met Nederland. Hij concludeerde dat het beleidsmatig inzetten van nationale identiteit contraproductief kan werken en adviseerde te kiezen voor een open benadering die uitgaat van verschillende processen van identificatie met Nederland. Over beide rapporten straks meer, maar hier kan alvast worden geconstateerd dat we nu meer dan tien jaar verder zijn en dat het maatschappelijk debat over nationale identiteit eerder verder lijkt aangewakkerd dan verstomd. Dat blijkt onder andere uit het Continu Onderzoek Burgerperspectieven van het SCP, waar een van de vaakst opgeschreven zorgen het gevoel ‘Nederland is Nederland niet meer’ is. Daarbij wordt de soep menig maal extra heet gegeten door de uiteenlopende betekenissen die aan het begrip nationale identiteit worden toegekend. Waarover straks meer.⁶

Aanleiding en doel van dit rapport

Het onderwerp Nederlandse identiteit is de laatste jaren alom aanwezig in de media en in politieke en maatschappelijke discussies. Met dit *Sociaal en Cultureel Rapport (SCR)* richten we ons op een kennislacune bij de beschouwingen over een Nederlandse identiteit, namelijk het burgerperspectief op die identiteit. Wat verstaan mensen in Nederland onder Nederlandse identiteit? Identificeren zij zich met Nederland, voelen zij zich ermee verbonden? Zo ja, hoe dan en in welke mate? Bestaat er wat betreft de kenmerken en identificatiepunten consensus of zijn er verschillen, en als die er zijn, langs welke lijnen lopen deze verschillen in opvatting?

Dit SCR beoogt inzicht te geven in de betekenis van het begrip Nederlandse identiteit en het Nederlandse zelfbeeld vanuit het perspectief van de burgers. Centraal staat de vraag in hoeverre bij hen sprake is van gedeelde beelden van Nederland en gedeelde identificatie met Nederland. De belangrijkste ambities van dit rapport zijn de kern van wat Nederland voor Nederlanders tot Nederland maakt beschrijven en de kenmerken waarmee de Nederlandse bevolking zich identificeert en verbonden voelt, en daarmee meer helderheid en begrip in het grotere debat brengen.

1.2 Perspectieven en dimensies

Los van extreme varianten, heftige emoties en bevlogen expressies, los van een paspoort of officieel georkestreerde ceremonies, is er een meer triviaal begrip van nationale identiteit dat gepaard gaat met een gedeeld gevoel van nationale verbondenheid. Niet spectaculair of officieel geflatteerd, maar even alledaags als hedendaags zijn de verschijningsvormen ervan. De nestgeur en achtergrondruis van publieke en sociale vertrouwdheid zijn door Michael Billig samengevat als ‘banaal nationalisme’ (Billig 1993; vgl. bijv. Edensor 2002).⁷ We vinden het weerspiegeld in onder andere gezinswaarden, omgangsvormen op het werk, onderwijscurricula, vrijetijdbestedingen, de wijze van berichtgeving in de massamedia en bij sportwedstrijden, in uitingen van de massacultuur. Een voorbeeld is de publieke berichtgeving bij sommige nationale ceremonies, politieke wetenswaardigheden

en sportgebeurtenissen, die welhaast terloops accentueert wat 'wij' delen. Bij nieuwsberichten wordt gesproken van de vooruitzichten voor 'de' economie (= de Nederlandse economie) of 'het' weer (= de Nederlandse weersgesteldheid), 'het' platteland of 'de' regering.⁸ Aldus vindt, volgens Billig, met een grote mate van vanzelfsprekendheid een voortdurende 'reproductie' plaats van 'de' nationale identiteit als natuurlijke en primaire categorie van het openbaar leven (Billig 1995; vgl. Barker 1999).⁹

Ook in de omgangstaal is de nationaal-identificerende functie geprononceerd aanwezig, net als in collectieve symbolen, populaire helden en heldinnen, familiebanden, kled- en kookgewoonten en uitgaansgedrag. En eveneens in bepaalde vormen van etiquette, muzikale voorkeuren en theatervoorstellingen (*Soldaat van Oranje!*).¹⁰ Terwijl kunstenaars en wetenschappers in het verleden een cruciale rol hebben gespeeld bij de formulering, codificering en verbreiding van nationaal bewustzijn (vgl. Smith 1991: 94), is de kritiek op elites (ook de artistieke en universitaire) als los-van-het-volk-zwevende kosmopolieten de laatste jaren toegenomen. Nog altijd wordt nationaal gevoel door de traditionele, oudere kunstproducten gevoed.¹¹ Maar naast de 'hoge' cultuur en geschiedenis spelen in de huidige westerse wereld ook informele netwerken, massamedia en communicatietechnologieën (internet, sociale netwerken) en de veelsoortige uitingen van de populaire cultuur een belangrijke rol, evenals commerciële aanbieders (reclames, de entertainment industrie, toeristenbureaus enzovoort). Niet alleen autoriteiten, kunstenaars en wetenschappers dragen bij aan de creatie, bevestiging en verspreiding van cultuurpatronen die als bepalend worden beschouwd voor de nationale identiteit, maar ook popsterren en adverteerders, kappersbladen en modeontwerpers, televisieprogramma's en filmproducers, sporthelden en vvv-kantoren.

Of er nu hoog of laag gesprongen wordt in die nationale cultuur, er zitten meerdere kanten aan. Vrijwel alle experts zijn het erover eens dat nationale identiteit een multidimensionaal begrip is.¹² Verhalen en mythen maken er deel van uit, net als herinneringen en interpretaties van de wereld, wat daar gebeurt en wat onze plaats als Nederlanders daarin is. Dit alles vindt zijn beslag in normen en regels die de deelname aan de gemeenschap bepalen en markeren. Er is de band met een specifiek territorium, met een gezamenlijk verleden en met de landgenoten.¹³ Dat territorium kan heel letterlijk opgevat worden, met douaneposten aan de landsgrenzen, maar ook wat als typerend voor Nederlanders wordt ervaren en de fysieke hoedanigheid van het landschap kunnen bijdragen aan het gevoel van een 'thuisland'. Nationale identiteit heeft een emotionele en een ervaringsdimensie (die gepaard kan gaan met onder meer angst, schuld, ontzag, mysterie, toewijding, bevrijding, innerlijke vrede en euforie). Er zijn rituelen en ceremonies waarin zij wordt uitgedrukt, herbeleefd en bekrachtigd. En alledaagse objecten of plaatsen die symboliseren en manifest maken wat Nederlanders 'heilig' is. Daar komt bij dat doorgaans sprake is van meervoudige loyaliteit. Je bent Nederlander, maar bijvoorbeeld ook buurtbewoner en Twentenaar, zoon, vader en oom, bouwvakker en werknemer, lid van de voetbalvereniging of een kerk – en die kunnen elk hun eigen varianten van een wij-gevoel met zich meebrengen.¹⁴

Ondanks een ontegenzeggelijke continuïteit kennen al dit soort componenten hun ups en downs, tijden en situaties waarop ze naar de achtergrond verdwijnen, afgewisseld door

momenten waarop ze gerevitaliseerd worden – in het collectieve leven en in dat van individuele mensen. Alles heeft zijn tijd, dat valt in de Bijbel na te lezen, maar op een begraafplaats hangen geen en in een stationshal heel veel klokken. Waaraan wij behoefte hebben of wat we benadrukt willen zien, wordt in veel gevallen ook bepaald door de situatie waarin wij ons bevinden.

1.3 En wat zegt de literatuur?

Hiervoor werd al gememoreerd dat in het publieke debat verschillend gedacht wordt over nationale identiteit. Dat is in de wetenschap niet anders. ‘De liefde tot zijn land is ieder aangeboren,’ zo stelt Joost van den Vondel in zijn *Gysbreght van Aemstel*, 1638. Als dat waar is, dan valt moeilijk in te zien hoe je ertegen kunt zijn, evenmin als je tegen je linkerbeen kunt zijn of tegen je geboortedatum.¹⁵ De mate waarin de nationaliteit wordt benadrukt mag uiteenlopen, maar dat je er een hebt, wordt als onvermijdelijk gezien. In de moderne wereld wordt een mens geacht een nationaliteit te hebben zoals hij geacht wordt een neus te hebben en twee oren, merkte Ernest Gellner ooit op (Gellner 1983: 6). In de literatuur vinden we deze opvatting wel aangeduid als primordialisme of traditionalisme: nationaal bewustzijn als een fundamenteel, natuurlijk gegeven dat sinds onheuglijke tijden een bepalende rol speelt in het openbare leven. De antropoloog Clifford Geertz is een van de bekendste vertegenwoordigers van deze visie en hij past die toe op onder andere religieuze gemeenschappen, de taal die men spreekt (moedertaal) en bepaalde gewoonten – sociale bestaansvormen waarmee mensen als het ware vanaf hun geboorte opgroeien (Geertz 1973; vgl. Shils 1957; Van den Berghe 1978; Armstrong 1982). Ook onder historici van het nationalisme zijn primordialisten en traditionalisten te vinden (o.a. Armstrong 1982; Hastings 1997; Roshwald 2006; Hirschi 2012; Gat 2013). Voor menig primordialist is de nationale identiteit als het ware vastgevroren onder het ijsoppervlak: wel zichtbaar, maar zonder dat er veel beweging in zit.

Een tegenovergesteld standpunt nemen de zogeheten ‘modernisten’ in. Zij gaan juist uit van de betrekkelijk recente en geconstrueerde aard van naties en nationale identiteit.¹⁶ Natie en nationalisme vormen in hun ogen geen tijdloos gegeven of een natuurlijk en universeel kenmerk van de *condition humaine*, maar kregen vorm in de afgelopen twee eeuwen. Ze zijn ontstaan in het moderniseringsproces, naast het opkomende kapitalisme, de industrialisatie, de verstedelijking, de secularisatie en de bureaucratisering. Onderdeel van dat moderniseringsproces was een nostalgische contra-impuls om niet alle banden met het verleden door te snijden en de moderne natiestaat niet alleen in de moderne politiek (democratie) te verankeren maar ook in zijn culturele en historische grondslagen. Dit historicisme creëerde een mythisch ideaalbeeld van de natie als ‘erflater’.¹⁷ Het uit zich in een nationaal-historistische cultus van ‘herinneringsplaatsen’ en tradities.¹⁸ In Nederland kunnen we denken aan de neogotische stijl waarin de architect Pierre Cuypers onder meer het Rijksmuseum en het Centraal Station te Amsterdam optrok¹⁹ of aan nationale feestdagen als Prinsessedag (1885-1890), Koninginnedag (vanaf 1891) en Koningsdag (sinds 2014). Modernisten wijzen erop dat nationale identiteit dynamisch is, en bovendien veel veran-

derlijker en heftiger omstreden dan het historisme en de cultus van de natiestaat ons voor- spiegelen.

Een middenweg tussen de twee hiervoor getypeerde visies volgt de ‘ethnosymbolische’ benadering in de traditie van Anthony D. Smith (o.a. Armstrong 1982; Smith 1986, 1991a, 2000; Hutchinson 1992, 2001). Daarin staat het begrip etniciteit (etnie; Grieks: *ethnos*, *ethnikos*) centraal: de sociaal-culturele identiteit, de identificatie en zelfdefinitie met kenmerken die men met anderen deelt (waarden, religie, taal geschiedenis, gewoonten, cultuur) en de daarop gebaseerde verbondenheid met die anderen die men ervaart.²⁰ Zonder de genoemde culturele componenten geen nationale identiteit, in de ogen van ethnosymbolisten. Het perspectief reikt verder terug dan de door modernisten gehanteerde aanvangsdatum van het moderniseringsproces. Ook premoderne vormen van collectieve culturele identiteit, zoals de etnische identiteit, kunnen als aanloop naar het nationalisme gelden. Continuïteit wordt sterker beklemtoond dan de sociale, politieke en culturele verschuivingen die door de modernisten naar voren worden geschoven.²¹ Modernisten, aldus Smith, hebben verder te weinig aandacht voor de emotionele potentie van nationale identiteit, die mensen tot de meest extreme vormen van zelfverloochening kan brengen (Smith 2000: 25; 2008: 10). Van hun kant verwijten modernisten Smith dat hij te weinig oog heeft voor de rol van historische contingentie (de vorming van nationaal besef na 1800 bij bijvoorbeeld Bulgaren, Letten en Walen) en de teloorgang van ouder nationaal besef in zogeheten *failed nationalisms*.

Het besproken onderscheid – naties en nationale identiteit als respectievelijk tijdloos, als verbonden met de overgang naar de moderne samenleving of als geënt op lange historische wortels – is vooral een kwestie van accenten leggen; het moet niet te rigide worden opgevat. Auteurs worden soms ingedeeld bij meerdere categorieën en sommige hebben het op hen geplakte etiket afgewezen. Daar komt nog bij dat er binnen de afzonderlijke stromingen vaak forse verschillen bestaan, zeker bij de ‘modernisten’.

De wegen van het denken over nationale identiteit voeren langs menig kruispunt.

Verwant aan de vorige onderscheidingen en meer toegespitst op de actuele situatie is de uiteenlegging die in de literatuur veelal wordt gemaakt tussen het *civic* en het *ethnic* perspectief (vgl. Kohn 2005; zie hierover verder de appendix bij dit hoofdstuk). Bij het eerste ligt het accent op het burgerschap in een democratische staat, met politieke instituties en gelijke politieke rechten, de grondwet en het rechtsstelsel en de principes die daaraan gelieerd zijn. Solidariteit ontstaat via de onderschrijving van de hiermee verbonden waarden. Dit perspectief heeft een inclusief karakter, aan de nationale verbondenheid liggen keuzeprocessen ten grondslag. Met andere woorden: het is een voluntaristisch concept – nationale identiteit kun je verwerven, los van je etnische achtergrond of historisch besef.²² In het tweede geval (het etnische perspectief) staat een gedeelde culturele erfenis of mentaliteit centraal (in termen van taal, religie, afkomst, tradities enzovoort), die organisch gegroeid is en die mensen zich van jongs af aan eigen hebben gemaakt – wat betekent dat ‘de’ nationale identiteit niet zomaar openstaat voor eenieder die ervoor kiest.

Herodotos is het eerste gedocumenteerde voorbeeld van iemand die collectieve identiteit, in zijn geval de Griekse, in dergelijke termen definieerde: het waren bloedverwantschap, taal, gewoonten en rituelen die in zijn ogen de Grieken verbonden (Herodotos 1974, boek VIII: 144). De Duitse filosoof Fichte bracht die traditie de moderne politiek binnen toen hij betoogde dat, om culturele en morele redenen, de Duitse natie niet kon of mocht ondergaan in een napoleontische staatsorde (*Reden an die Deutsche Nation*, 1808). In de debatten rondom nationale identiteit van de afgelopen jaren lijkt het etnisch-culturele perspectief onmiskenbaar aan invloed te hebben gewonnen, en niet alleen in ons land.

Ook bij de civieke en de etnische benadering gaat het om ideaaltypen, om een analytisch onderscheid. In de praktijk treffen we de dichotomie vrijwel nooit in deze scherpte aan en lopen onderdelen van beide visies op nationale identiteit in elkaar over; in elke natie vallen elementen uit beide definities aan te treffen (Smith 1991a: 8-15). Zoals we nog zullen zien, geldt dat ook voor Nederland. Maar hoe er verder ook tegenaan gekeken wordt, men is het erover eens dat een nationale identiteit doorgaans niet lukraak tot stand komt of louter een kwestie is van het ogenblik. Zij is een collectief gegeven en wordt van generatie tot generatie doorgegeven (o.a. Smith 1991b). Het gaat om zowel een generaties omspannend reservoir aan tradities en erfgoed als een repertoire aan betekenissen en zelfbeelden die ons in staat stellen daaraan vorm te geven; dit alles belichaamd in waarden, mythen en symbolen die dienen om een groep mensen te verenigen met gedeelde ervaringen en herinneringen en om ze te onderscheiden van buitenstaanders (Smith 2000: 187). Daarbij is overigens wel aangetoond dat de zelfbeelden en de karakterisering van de natie sterk kunnen schommelen en afhangen van de vraag aan welk buurland zij zich spiegelt. Nederlanders kennen zichzelf een ander zelfbeeld toe al naar gelang ze zich met Duitsers dan wel met Vlamingen, Fransen of Amerikanen vergelijken. En ook stereotypen zijn aan verandering onderhevig: Engelsen golden in de achttiende eeuw als cholericus en gewelddadig maar in de negentiende eeuw als flegmatiek en vol zelfbeheersing (Beller & Leerssen 2007).

Een wezenlijke rol speelt het subjectieve element: het gevoel van gebondenheid en verbondenheid. Dat de nationale identiteit generaties aaneenrijgt, betekent niet dat zij onveranderlijk zou zijn, en evenmin dat zij niet periodiek bekrachtigd moet worden of dat er bij tijd en wijle geen herbezinning op plaatsvindt. Via mythen en helden, herinneringsculturen en tradities, heilige plaatsen en *lieux de mémoires*, symbolen en aanbevolen waarden worden haar bijzondere karakter en historische missie benadrukt.²³ Immun voor de buitenwereld is zij daarbij zeker niet. Verschillende auteurs hebben bijvoorbeeld de effecten van globaliseringsprocessen op de beleving van nationale identiteit benadrukt (o.a. Guibernau 2001; Croucher 2004; Ariely 2012). Heel pregnant komen de genoemde aspecten naar voren bij migranten, bij wie selectieve identificatie en een duale identiteit vaak een *via media* vormen tussen assimilatie en consolidatie van de nationale identiteit van het land van herkomst (o.a. Liebkind 1989; Portes 1996; Doty 1996).

Veel van wat tot nu toe werd opgemerkt, is al te vinden in de lezing die Ernest Renan onder de titel 'Qu'est-ce qu'une nation?' op 11 maart 1882 hield aan de Sorbonne. Het is een wel-

haast canonieke tekst in het denken over wat een natie precies inhoudt (Renan 2013). Tegendraads in het nationalistisch georiënteerde Europa van zijn dagen, begint Renan met een grote opruiming in de nationalistische inboedel. Hij bestrijdt dat de idee van een natie gebaseerd zou zijn op taal, ras, dynastieën of vorstenhuizen, etnografie, godsdienst, gedeelde belangen ('een Zollverein is geen vaderland'), geografie of natuurlijke grenzen, militaire criteria en dergelijke. Kernelement is voor hem *la volonté d'être ensemble*, de wil om samen te zijn. Die collectieve en onderlinge identificatie veronderstelt een gedeeld verleden, gepaard aan de bereidheid en de duidelijk verwoorde wil om van daaruit het leven samen voort te zetten.²⁴ Zo verstaan is het bestaan van een natie 'een dagelijkse volksraadpleging' (*plebiscite de tous les jours*). Een natie is een subjectieve gemeenschap, vooral gedefinieerd door de beleving en invulling van haar inwoners. Essentieel is een gedeelde geschiedenis (wat wij willen onthouden én wat wij willen vergeten) met haar gemeenschappelijke vreugden en verdriet en de bereidheid om op grond daarvan samen verder te gaan, een gemeenschappelijke intentie om ook in de toekomst samen op te trekken vanuit historische lotsverbondenheid. Het gaat om een erfenis aan herinneringen en om saamhorigheidsgevoel, en vandaaruit om de gezamenlijke waardering en actualisering van die erfenis.²⁵

Hier wordt duidelijk gekozen voor het voluntarisme van het civiek nationalisme, zij het met veel aandacht voor de relevantie van psychologische processen van identificatie en de beleving van de glories en tragedies van een gedeeld verleden. Hoe een nationale identiteit ervaren wordt, hangt niet alleen af van wat voorradig is, maar ook van wat op dit moment en met het oog op de toekomst als urgent wordt ervaren.

Op het sociologische erf valt bij Max Weber, in wat bedaardere bewoordingen, een met die van Renan vergelijkbare visie op te tekenen (o.a. Weber 1976: 242-244, 527-530; Weber 1988: 484-486). Wat een natie vormt, valt volgens hem moeilijk te definiëren vanuit de empirisch waarneembare gemeenschappelijke kenmerken van hen die zich ertoe rekenen. Die baseren zich immers vaak op een gevoel van solidariteit tegenover anderen – daarom behoort het concept voor Weber tot de sfeer van de waarden. Over hoe de betreffende groep afgegrensd zou moeten worden noch welk gezamenlijk handelen daaruit zou moeten resulteren, pleegt overeenstemming te bestaan. Het behoren tot een bepaalde politieke gemeenschap of tot een gemeenschap die zich van dezelfde taal bedient²⁶: er zijn allerlei voorbeelden van hoe die niet noodzakelijk samenvallen met wat er onder de natie wordt verstaan. Hetzelfde geldt bijvoorbeeld voor religieuze gezindheid, mores, bloedverwantschap en het behoren tot een etnische groep. Ze kunnen alle een rol spelen bij het nationale besef, maar blijken daarvoor op zich geen voldoende voorwaarde.

Wat door Weber ook wordt benadrukt, zijn de veranderlijkheid van het nationale besef, de heel uiteenlopende argumenten die ervoor worden aangedragen en de sterk variërende consequenties die eruit getrokken worden. En ten slotte nog de grote verschillen die er, binnen een en hetzelfde land, kunnen bestaan tussen bevolkingsgroepen wat betreft de inhoud en intensiteit van hun nationale besef. Te midden van al deze verscheidenheid lijkt, volgens Weber, het natieconcept nog het best te passen in de politieke sfeer.

Tussentijdse conclusies

Deze rondgang langs de literatuur levert enkele conclusies op die kunnen worden toegepast op ons land. Terugkerende elementen zijn de verhouding tussen heden en verleden, tussen zijnswijze en zienswijze, tussen elite (formele hoge cultuur) en massa (informele volkscultuur), tussen binnenwereld en buitenwereld, tussen cognitie en emotie en tussen burgerschap en cultuurtradities.

Om te beginnen: een nationaal zelfbeeld heeft een dimensie van continuïteit vanuit het verleden naar het heden.²⁷ Nationale identiteit is een herinneringscultuur. In het algemeen kan gesteld worden dat wat we ons willen herinneren (of juist liever vergeten) een niet te onderschatten rol speelt bij hoe wij onze nationale identiteit zien en beleven en bij wat wij daarin als authentiek en karakteristiek ervaren. Anderzijds: al wordt een nationale identiteit niet per dagdeel opnieuw uitgevonden, zij is evenmin uit graniet gehouwen, maar tot op zekere hoogte een veranderlijk gegeven, iets wat zich ontwikkelt en waarbij telkens nieuwe accenten worden gelegd. Het relatieve belang dat aan de kenmerken ervan wordt gehecht, verschilt per land en per bevolkingsgroep en ook per tijdvak en omstandigheden. Wie de balans wil opmaken over de hedendaagse Nederlandse identiteit kan zich niet beperken tot historische exposés en wat er zoal over bijeen is gebracht in musea en op gedenkplaatsen. In elk tijdvak zal opnieuw de balans opgemaakt worden.

Nationale identiteit is een kwestie van beeldvorming, maar kan gedragsbepalend werken. De opvatting dat naties en volken elk hun typische kenmerken en eigenaardigheden hebben, net als personen, is even oud als wijdverbreid (Beller en Leerssen 2007: 17). Ook als we er ons niet expliciet en bewust toe verhouden, blijft een nationaal zelfbeeld aanwezig in ons gedrag, als een voorbewuste notie. Een nationale identiteit vertoont een zekere duurzaamheid, coherentie en begrensdeheid die haar herkenbaar maken en die periodiek bekrachtigd worden langs officiële en informele wegen.

De natiestaat is gevormd door elites en een elitecultuur, maar wordt beleefd in alle geledingen van de bevolking. Wie wil nagaan wat nationale identiteit betekent voor hedendaagse Nederlanders kan zich niet beperken tot het intellectuele debat daarover of wat officieel is gewaarmerkt als cultureel erfgoed, maar zal ook de gewone burgers aan het woord moeten laten.

Nederland vormt geen afgelegen eiland binnen de internationale verhoudingen. Die manifesteren zich vrijwel dagelijks in het leven van de inwoners, onder andere via het nieuws, regelgeving, politieke beslissingen en niet in de laatste plaats de aanwezigheid van personen van buitenlandse origine. Zij vormen een factor op zich in het begrijpen van de invulling en beleving van de nationale identiteit. Waar een eigen nationale identiteit geclaimd wordt, worden ook grenzen getrokken en wordt iets duidelijk gemaakt over waarin 'wij' ons zoal onderscheiden van 'anderen'. Wat wij in elkaar waarderen en samen afkeuren schept een band, maar dit saamhorigheidsgevoel is tevens verbonden met buitengrenzen. Een gedeeld collectief geheugen²⁸, onderlinge verbondenheid en de daarop geënte gezamenlijke vormgeving aan de toekomst kunnen elk zowel inclusief als exclusief worden opgevat.

Nationale identiteit is niet alleen gebaseerd op de beredeneerde denkbeelden die wij huldigen of de kennis waarover wij beschikken, op het functioneren van instituties of op de manier waarop de samenleving feitelijk is ingericht, maar ook op gevoelens en onbereflecteerde noties. Wie haar in kaart wil brengen, kan niet voorbijgaan aan de herinneringen en nostalgie, ergernissen en zorgen, fantasieën, hoopvolle verwachtingen en ambities die mensen met haar verbinden en de emoties

die zij telkens weer blijkt op te roepen. Max Weber sprak van een natie als een ‘gevoelsgemeenschap’ (*gefühlsmäßige Gemeinschaft*) die zich pleegt te manifesteren in de vorming van een eigen staat.²⁹

Dat mensen sinds jaar en dag behoefte blijken te hebben aan sociale banden en een gedeelde identiteit betekent niet dat het om een nationale identiteit moet gaan. Nog afgezien van de historische bepaaldheid van nationale identiteiten en het gegeven dat mensen zich rekenen tot vele, elkaar overlappende subnationale en supranationale sociale gehelen: een en dezelfde grondbehoefte (verlangen naar sociale verbondenheid) kan tot heel uiteenlopende gedragingen leiden.

Links en rechts wordt benadrukt dat nationale identiteit een multidimensionaal, gelaagd en bovendien polyinterpretabel begrip is.³⁰ Al naargelang de (sociale en historische) context zijn mensen tot op zekere hoogte geneigd bepaalde elementen ervan (bijvoorbeeld zelfbewustzijn, solidariteit, territorium, staat, geschiedenis, burgerlijke vrijheden, taal) te benadrukken en laten ze andere hooguit op de achtergrond meespelen. Op elk moment zijn er naast groepen die deze elementen onderschrijven ook altijd groepen die ze juist ter discussie stellen. Bij de operationalisatie van nationale identiteit zullen kortom nuances, variëteiten en niveaus van betrokkenheid onderscheiden moeten worden, naast de uiteenlopende wijze waarop zij verstaan worden. Hoe, waar en wanneer Nederlanders de accenten leggen, is een empirische vraag, waarop we in dit rapport een antwoord zoeken. Dat geldt ook voor de vraag of er dienaangaande verschillen bestaan tussen groepen onder de bevolking. Mocht dat al ooit het geval zijn geweest, in het hedendaagse Nederland lijkt het niet waarschijnlijk dat ‘de’ nationale identiteit steeds unisono bezongen wordt – wat niet uitsluit dat ze aspecten heeft waarover wel grote overeenstemming bestaat.

1.4 Wie zijn wij? Een verwant begrip: volkskarakter

Duitsers zijn degelijk en gevoelig voor hiërarchie, terwijl Grieken zich gastvrij een weg door het leven improviseren. Engelsen zijn eigenzinnig en bewaren hun emoties in een afgesloten la; Italianen juist niet, maar dat zijn dan ook levensgenieters die op de meest onverwachte momenten in operagezang uitbarsten. Japanners zijn even beleefd als ondoorgrondeijk, voor Amerikanen geldt het omgekeerde. En Nederlanders? Die letten secuur op hun uitgaven, maar zijn altijd bereid anderen gratis de les te lezen. Hiermee is de grabbelton aan nationale stereotyperingen nog bij lange na niet geleegd. Kentekeningen van het karakter van volken zijn van alle tijden; deftiger uitgedrukt gaat het hier om het ‘typicaliteitseffect’ (Leerssen 2015: 97 e.v.)³¹. Landen en volken worden vereenzelvigd met individuele karakters: de ijdeltuit, de luilak, de donjuan, het pietje-precies, de fanatiekeling, de knorrepot, de dramaqueen, de showbink, de romanticus, de individualist, de levensgenieter enzovoort. Om de heterogene werkelijkheid in deze mal geduwd te krijgen, worden getuigen zorgvuldig gescreend en wordt bewijsmateriaal selectief verzameld, maar meestal is dat niet eens nodig: we weten immers allang hoe het zit.³²

Eeuwenlang hebben reizigers en denkers, geflankeerd door moraalridders, niet de minste moeite gehad met het beschrijven van de karakteristieke kenmerken van de Nederlander – het ‘volkskarakter’, zoals dat werd genoemd.³³ Een van de eerste auteurs die dit volkskarakter uitgebreid heeft omschreven, is de predikant Willem Ockerse. Ockerse ontwaart

een gelaagde individuele karakterstructuur die niet alleen wordt beïnvloedt door het algemene ‘volkskarakter’, maar onder andere ook door de stad waarin iemand woont en bijvoorbeeld zijn beroep, leeftijd en geslacht (Ockerse 1788: 116).³⁴ Hij omschrijft de Nederlander als een beheerste, bedaarde en flegmatieke ploeteraar, die met zijn doorzettingsvermogen ‘onmerkbaar den kruin naar de wolken heft’.

In dit soort oude beschrijvingen van het Nederlandse volkskarakter wordt weinig verwezen naar bijvoorbeeld de politieke inrichting van het land, de taal of de religie. Nederlandse identiteit wordt doorgaans versmald tot een beschrijving van het ‘nationale temperament’. Die beschrijving vertoont door de eeuwen heen een opvallende constantheid: keer op keer vallen woorden als ‘vrijheidsgezind’, ‘individualistisch’ en ‘prudent’. Bijna anderhalve eeuw na Ockerse omschrijft bijvoorbeeld Waterink het vaderlandse volkskarakter op een vergelijkbare wijze met woorden als ‘bedachtzaamheid’, ‘rustig’ en ‘volhardend’ (Waterink 1918: 32). Wel ziet Waterink donkere wolken zich samepakken aan de horizon: ‘de kultuur der groote stad’, ‘de bioskoop’ en ‘de moderne krant’.

‘Niet uitbundig, sober en rechtlijnig’ zijn kenmerken die, volgens de dikke Van Dale, gelden als behorend bij het calvinisme – al eerder, door Abraham Kuyper, als ‘de grondtoon van ons volkskarakter’ bestempeld (Kuyper 1907: 1, 22 e.v.; vgl. Schutte 2000). Wordt hier niet iets vergeten? Vanuit het perspectief van in elk geval veel buitenlanders wordt daarbij een andere nationale karaktertrek over het hoofd gezien: de Nederlandse handelsgeest. Talloze malen is het opgemerkt: twee zielen wonen, ach, in de borst van de Nederlander, namelijk die van de dominee en die van de koopman. Sinds jaar en dag leven hier te lande volgens de commentatoren de moralist en de pragmatist, soms ongerieflijk, in een verstandshuwelijk bij elkaar (o.a. Zahn 1989; Schama 1988).

Beschrijving, ideaal en vrees voor teloorgang lopen bij de vroege typering in elkaar over, maar de naar voren geschoven inhoudelijke kenmerken vertonen zoals gezegd ontegenzeggelijk een continuïteit, goed zichtbaar in een overzicht dat door Van Ginkel is gemaakt (Van Ginkel 1992: 61; vgl. Van Heerikhuizen 1980). Hij deed dit aan de hand van de woorden die door acht verschillende auteurs (onder wie Huizinga, Steinmetz, Meertens en Romein) in de periode 1930-1950 werden gebruikt om het Nederlands volkskarakter te omschrijven. Allemaal noemen zij ‘vrijheidsgezindheid’ en vrijwel allemaal kenmerken als ‘individualistisch’, ‘gereserveerd’, ‘prudent’ en ‘vredig’. Wilterdink concludeert dan ook dat de percepties die vandaag de dag bestaan over het Nederlands volkskarakter en andere volkskarakters niet nieuw zijn maar te herleiden tot beelden die al zijn opgeschreven in de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw (Wilterdink 1992: 41).³⁵ Het gaat om percepties, om versimpelingen, die bovendien niet steeds onder de zelfde naam fungeren, maar volgens hem suggereren ze wel degelijk tot op zekere hoogte het een en ander over werkelijke praktijken in landen en over verschillen tussen landen door de eeuwen heen (Wilterdink 1992: 44).

De gegeven karakterisering verwijzen heel vaak naar wat in latere tijden door sociologen wel is aangeduid als het ‘burgerlijke waardecomplex’.³⁶ Referentie aan elementen daarvan

vormt een constante in beschrijvingen van het Nederlandse volkskarakter. Denk aan de vermaarde typering door Johan Huizinga, in de jaren dertig, in zijn *Nederland's geestesmerk*:

De eenheid van het Nederlandsche volk is bovenal gelegen in zijn burgerlijk karakter. Of wij hoog of laag springen, wij Nederlanders zijn allen burgerlijk, van den notaris tot den dichter en van den baron tot den proletariër. Onze nationale cultuur is burgerlijk in elken zin, dien men aan het woord hechten wil. De burgerlijke levensopvatting heeft zich meegedeeld aan alle groepen of klassen, die ons volk telt, landelijke en stedelijke, bezittende en niet-bezittende. Onze gansche geschiedenis weerspiegelt die burgerlijke aspiraties. (Huizinga 1946: 20).

Er zijn nog legio andere voorbeelden te geven. Zoals de verhandeling over de persoonlijkheidskenmerken van de Nederlander van de bekende antropoloog Ruth Benedict, die daarvoor in 1944 de opdracht van de *Office of War Information* kreeg.³⁷ Gebaseerd op een rijkgeschakeerde verzameling aan bronnenmateriaal concludeert Benedict dat de lagere middenklasse of kleine burgerij de ruggengraat van het vooroorlogse Nederland vormt. Daarin wortelt volgens haar het Nederlandse cultuurpatroon, met onder andere waarden als individualisme en wantrouwen tegenover gezag, zuinigheid en risicomijding, preutse voorzichtigheid en rigide morele taboes, sterke familiebanden en huiselijkheid, egalitarisme en warsheid van uiterlijk vertoon, gelijkhebbigheid en ongebreidelde foeterlust en geneigdheid tot verschansing in eigen kring, gepaard aan gehechtheid aan burgerlijke vrijheden.

Over de Nederlandse burgerlijkheid is daarna niet minder geschreven, ook door sociale wetenschappers, onder andere door auteurs van socon (Sociaal-culturele ontwikkelingen in Nederland), een onderzoeksprogramma van de Radboud Universiteit (o.a. Felling et al. 1983; Peters 1993; Felling et al. 2000). In het kader van dit programma wordt sinds 1980 elke vijf jaar een nationale enquête gehouden. In 1980 vormde de zogenaamde familiale burgerlijkheid in Nederland nog het meest populaire waardepatroon, gecentreerd rond huwelijk, kinderen en gezinsleven. Dat is sindsdien veranderd. Wat de auteurs betitelen als economische burgerlijkheid (met waarden zoals vooruitkomen in het leven en het financieel goed hebben) is de afgelopen drie decennia aan een gestage opmars bezig. Maar het sterkst in populariteit toegenomen zijn hedonistische waarden, die verwijzen naar *carpe diem*, genieten van het leven en plezier maken³⁸ – wat toch weinig overeenkomst meer vertoont met de door Benedict beschreven waarden van de traditionele kleine burgerij, ooit de ruggengraat der natie.

Een en ander werpt de vraag op van welk zelfbeeld we de sporen terugvinden in de hedendaagse beleving van de nationale identiteit. Welke waarden zijn volgens hedendaagse Nederlanders typerend voor hun identiteit? En in welke mate zijn zij daaraan gehecht? Redenerend vanuit de thematiek van dit *Sociaal en Cultureel Rapport* zijn dat relevante vragen, waarop we een antwoord gaan proberen te geven.

1.5 Waar hebben we het over? Conceptualisering in dit rapport

1.5.1 Enkele eerdere rapporten over Nederlandse identiteit

Het thema van dit *Sociaal en Cultureel Rapport* duikt niet alleen frequent op in de media; er zijn in de achterliggende periode ook vanuit wetenschappelijke hoek meerdere rapporten over verschenen. In *In het zicht van de toekomst*, een *Sociaal en Cultureel Rapport* uit 2004, is via panelonderzoek voor enkele kenmerken die gezien worden als typisch voor Nederland gevraagd of Nederlanders verwachten dat deze in de loop van de eenentwintigste eeuw zullen verdwijnen of juist zullen blijven voortbestaan. Met als uitzondering het Nederlandse leger (waarvan de helft van de respondenten aanneemt dat het op termijn zal verdwijnen), gold voor alle van de twaalf voorgelegde kenmerken dat de overgrote meerderheid van de ondervraagden ervan uitging dat zij zullen blijven bestaan. Ongeveer een derde (29-36%) bleek sceptisch over het voortbestaan van de Nederlandse zeden en gewoonten of het Nederlandse koningshuis en ongeveer een kwart (23-28%) over dat van het gevoel Nederlander te zijn, Nederlandse dialecten, Nederland als zelfstandige staat of Nederlandse feesten (bijv. Sinterklaas). Twee op de tien ondervraagden (20-21%) dichtte Nederlandse bedrijven of het Nederlandse lied weinig toekomstkansen toe. Terwijl er dus enige steun was te vinden voor de onzekere positie van instituties (zoals het leger, het koningshuis, de staat), bleek dit minimaal het geval voor zaken die verwijzen naar de volkscultuur en die afhangen van de eigen voorkeur in plaats van politieke besluitvorming. Niet meer dan 15% van de respondenten ging ervan uit dat typisch Nederlandse sporten en spelen (genoemd werden de Elfstedentocht, kaatsen, klootschieten en korfballen) in de loop van de eenentwintigste eeuw gedoemd zijn te verdwijnen, en een luttele 8% dat dit geldt voor de Nederlandse taal. Vrijwel niemand (4%) dacht dat Nederlandse snacks (broodje kroket, drop, haring, oliebol) binnen afzienbare tijd niet meer zullen bestaan.

Hiervoor werd meermaals gerefereerd aan de bijzondere positie van elites bij de vorming van natie en nationaal bewustzijn. Een opmerkelijke uitkomst van de enquête van 2004 was dat hoogopgeleiden (universitair geschoolden) in zo goed als alle gevallen het minst van oordeel waren dat dingen die karakteristiek zijn voor Nederland in de loop van de eenentwintigste eeuw zullen verdwijnen (uitzonderingen: het leger en het koningshuis) (zie: SCP 2004: 67-69).

Zoals een sportwedstrijd begint met het fluitje van de scheidsrechter, zo vangt elke discussie over de Nederlandse identiteit tegenwoordig aan met het citeren van de uitspraak van koningin Máxima dat 'de' Nederlander niet bestaat (evenmin als 'de' Argentijn).³⁹ Alomstak destijds (2007) een storm aan reacties op, waarbij het rapport van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid – waarvan de presentatie de aanleiding tot de uitspraak vormde – in het nauwelijks opgemerkte oog van de orkaan belandde. Máxima's uitspraak was in lijn met de in het rapport gekozen visie, door de Raad als volgt verwoord (WRR 2007: 34):

De WRR pleit in dit rapport voor een benadering die uitgaat van processen van identificatie, en van een identiteitsbegrip dat een meer open en inclusief karakter draagt. Een dergelijke

benadering heeft in wetenschappelijke zin betere papieren en is beter toegesneden op de huidige situatie dan een benadering die 'de' nationale identiteit als vastomlijnd gegeven en statisch streefbeeld voor anderen probeert vast te leggen. Ook lijkt een dergelijke benadering geschikter als basis voor een toekomstgerichte beleidsstrategie.

In 1999 maakte, zoals al vermeld, de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling een vergelijkbare keuze om geen inhoudelijke afbakening na te streven van wat onder de Nederlandse identiteit verstaan zou moeten worden (RMO 1999: 8):

De nadruk ligt hier op het besef van nationale identiteit en de consequenties daarvan, maar de Raad laat zich niet uit over de concrete invulling van een Nederlandse identiteit. De Raad vat nationale identiteit op als het besef dat men deel uitmaakt van een volk of nationale samenleving en dat deze gemeenschap specifieke kenmerken bezit, waarin zij verschilt van andere volkeren of nationale samenlevingen. Die kenmerken zelf zijn in dit advies van ondergeschikt belang.

De multiculturele samenleving vormde een belangrijke inspiratiebron voor het rapport *Identificatie met Nederland* van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. De Raad stelt vast dat het vraagstuk van de integratie van migranten die zich in Nederland hebben gevestigd in toenemende mate een identiteitsvraagstuk is geworden, waarbij loyaliteit en een bewuste keuze voor de Nederlandse inrichting van de samenleving worden geëist (WRR 2007: 11-12). Dat blijkt gepaard te gaan met spanningen: groepen treden elkaar niet langer in vertrouwen tegemoet, aan beide kanten van de scheidslijn klinken geluiden die erop wijzen dat men zich niet langer thuis voelt in Nederland. Dit heeft de benaderingswijze van de WRR bepaald. Bij eenduidige definities is het trekken van grenzen onvermijdelijk, die demarqueren wat er buiten valt.⁴⁰ In een multiculturele samenleving als de onze acht de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid de effecten daarvan vaak contraproductief; zij drijven groepen uit elkaar. Dat is de reden waarom de Raad in 2007 pleitte voor het niet beleidsmatig inzetten van een nauw omschreven, statische, inhoudelijke definiëring van nationale identiteit, maar voor een multidimensionale benadering, waarin het gaat om meervoudige processen van identificatie: 'In plaats van een blauwdruk te geven van de nationale identiteit pleit de raad voor het onderhouden en bevorderen van meerdere routes voor identificatie met Nederland' (Ibid.: 11, 194).⁴¹ De Raad onderscheidt vervolgens functionele, normatieve en emotionele identificatie. Steeds gaat het daarbij om de verbanden die mensen aangaan. Functionele identificatie verwijst naar niet per se etnisch gebonden lidmaatschappen of identiteiten, waarin gehandeld wordt vanuit een gemeenschappelijk belang of een gedeelde interesse in de werksfeer, bij het wonen of bij het volgen van onderwijs. Met normatieve identificatie doelt de Raad op 'de mogelijkheden die er zijn om de eigen normen en opvattingen te kunnen volgen en in te brengen in het publieke en politieke domein' (Ibid.: 13). Als emotionele identificatie omschrijft de Raad 'gevoelens van verbondenheid met anderen en in meer abstracte zin met Nederland', het gaat dan om 'een sense of belonging'.⁴² Festiviteiten, rituelen en symbolen kunnen deze ondersteunen (Ibid.: 14, 15). Opnieuw: het gaat om ideaaltypen. Bij de drieledige uiteenlegging van natio-

nale identiteit tekent de Raad aan dat functionele, normatieve en emotionele identificatievormen in de praktijk door elkaar heen lopen.

Uit een even onverdachte als verrassende hoek, namelijk die van de *Commissie Ontwikkeling Nederlandse Canon*, die in 2006 haar resultaten publiceerde, wordt eveneens gewaarschuwd tegen het concept 'nationale identiteit': 'Zo het al ooit valide is geweest, dan nu minder dan ooit: in de internationale, multiculturele wereld van vandaag is het een bedrieglijk, ja gevaarlijk begrip' (Commissie Ontwikkeling Nederlandse Canon 2006: 23). Betekent dit dat de onderdelen van de opgestelde canon als een bergje herfstbladen toevallig op onze stoep bijeen zijn gewaaid, terwijl de wispelturige wind ze even goed naar die van de buurman had kunnen blazen? Nee: de gepaste terughoudendheid betekent niet dat de canonvensters lukraak bij elkaar zijn gezet. Zij neemt bovendien niet weg 'dat zich in de vensters van de canon van Nederland wel iets van collectieve identiteit, of op zijn minst de beleving daarvan, weerspiegelt'.⁴³ Wat leidt tot de paradoxale conclusie dat met het spreken over een Nederlandse identiteit voorzichtig moet worden omgesprongen, maar zonder dat dit blijkbaar betekent dat zij zich niet manifesteert (of zelfs gecanoniseerd kan worden via vensters op het nationale verleden).

1.5.2 Conceptualisering en onderzoeksanpak

Nederland is altijd een cultureel veelstromenland geweest en ook de huidige Nederlandse bevolking telt vele verschillende nationaliteiten (alleen in Amsterdam leefden er in 2017 al 167 naast elkaar⁴⁴). Wat wij in zo'n samenleving nog met elkaar delen, dat is de vraag.⁴⁵ In hoeverre en in welke opzichten voelen wij ons verbonden met elkaar en betrokken bij de Nederlandse samenleving en rechtstaat? En hoe geven wij daaraan vorm in ons publieke en persoonlijke leven?

Het lijkt verstandig hierbij essentialisme te vermijden; over wat nu 'typisch Nederlands' is en wat niet bestaan immers meningsverschillen en onzekerheid. Het is belangrijk te beseffen dat botsende noties van nationale identiteit menselijke constructies zijn, ze zijn door ons geschapen en wij houden ze zelf in stand, stellen ze bij of geven ze op. Met dat in het achterhoofd kan men zich in principe best een beeld verschaffen van de kenmerken die op een zeker moment feitelijk en in de praktijk aan Nederlandse identiteit blijken te worden toegekend. Daarvoor is een heel arsenaal aan onderzoekstechnieken beschikbaar, van inhoudsanalyses op teksten tot het houden van bevolkingsenquêtes en interviews tot het organiseren van focusgroepen, waarbij mensen zelf aan het woord komen over hoe zij Nederlandse identiteit zien, of zij zich daarmee identificeren en haar al dan niet bij anderen ervaren of zelf toepassen. In hoeverre kan gesproken worden van een collectief gedeeld Nederlands zelfbeeld, van het gevoel samen deel uit te maken van een eigen historische en culturele identiteit? En waaruit bestaat die dan? Op welke momenten wordt die identiteit ervaren en hoe wordt ze in praktijk gebracht? Wanneer, hoe en met wie wordt zij gedeeld (en met wie niet)? Dat zijn de kernvragen van dit *Sociaal en Cultureel Rapport*.

De WRR en RMO mogen een inhoudelijke definitie van nationale identiteit dan bewust uit de weg gaan, dat betekent niet dat er niet allerlei varianten van zo'n definitie in omloop zijn. We noemen er een paar. Het Oxford-woordenboek bijvoorbeeld definieert het begrip als volgt: 'A sense of a nation as a cohesive whole, as represented by distinctive traditions, culture, and language'.⁴⁶ Dat gevoel van cohesiviteit keert ook in andere definities terug. Zo stelt de Amerikaanse politicoloog Emerson:

The simplest statement that can be made about a nation is that it is a body of people who feel that they are a nation; and it may well be that when all the fine-spun analysis is concluded this will be the ultimate statement as well.' (Emerson 1960: 102)

De Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW) komt tot de volgende omschrijving:

*Een nationale identiteit is het idee dat een samenleving een eenheid vormt op (geo-)politieke, sociale en culturele gronden. Nationale identiteiten en hun plaats in het cultureel geheugen zijn echter niet onveranderlijk. Interdisciplinaire analyses van literatuur, religie en beeldende kunst door de eeuwen heen kunnen de dynamiek van de identiteit inzichtelijk maken.*⁴⁷

In deze beschrijvingen wordt voortgeborduurd op de eerder besproken typering door Renan van een natie als een 'collectief gevoel', een subjectieve gemeenschap van mensen die op basis van een (verbeelde) gedeelde geschiedenis en historische lotsverbondenheid de bereidheid hebben om samen verder te gaan en een gedeelde toekomst op te bouwen. Joep Leerssen verwoordt het zo:

Onder een natie verstaan we doorgaans iets anders dan zomaar een 'samenleving'. Het woord slaat op een groep mensen die niet alleen maatschappelijke omstandigheden delen, maar ook een gezamenlijk identiteitsbesef of wij-gevoel. Dat wij-gevoel op zijn beurt stoelt op een gedeelde cultuur die [a] de natie onderscheidt van andere en [b] over de generaties heen reikt.' (Leerssen 2017)

De vaak en ook hier al eerder aangehaalde stelling van Benedict Anderson dat naties 'verbeelde gemeenschappen' zijn, betekent volgens Willem Frijhoff niet dat deze 'verbeelding' nergens op is gebaseerd. Identiteitsbesef is volgens hem gebaseerd op drie basisoperaties, die neerkomen op een proces van toe-eigening van drie dimensies van cultuur: 'de verbeelding van eigenschappen en attributen van een groep, de benoeming van de groepsidentiteit in een vertoog over dat beeld, en de herkenning van dat vertoog als een zinvolle voorstelling van de wij-groep' (Frijhoff 1992a: 1). Perceptie (identiteitsbesef) speelt een rol, maar daar gaat het niet alleen om.⁴⁸ Behalve naar beelden verwijst identiteit ook naar maatschappelijk handelen, en vooral: naar de wisselwerking tussen beide (Ibid. 1992a).

Begrippen

In het voorgaande zijn de begrippen natie en nationaal bewustzijn, (collectieve) identiteit en nationale cultuur, traditie en etniciteit al een aantal keren ter sprake gebracht. Het zijn termen die in de praktijk vaak zonder zichtbare lasnaad met elkaar verbonden worden, maar ook termen die veelal sterk ideologisch geladen zijn en meer duidelijkheid suggereren dan ze steeds weer blijken te hebben. Hun meerduidigheid komt direct aan het licht zodra ze een rol gaan spelen in publieke debatten en de discussianten expliciet uitleggen hoe zij ze interpreteren. In de appendix bij dit hoofdstuk doet professor Joep Leerssen een aantal voorstellen tot een minder dubbelzinnige handtering. Voor enkele kernbegrippen in dit rapport kunnen zijn overwegingen hier als volgt worden samengevat.

Om te beginnen het begrip *natie*, dat verwijst naar culturele verwantschap en verbondenheid. Beslissend is de zelfdefinitie, dat wil zeggen dat een groep de aanduiding gebruikt en op zichzelf toepast. Dit impliceert dat men zich bewust is van een gedeelde cultuur, hetzij in de zin van een gezamenlijke sociaal-politieke habitus, hetzij in de zin van een overgeërfde traditie van gedeelde herinneringen en levensstijl. Bij het verwante begrip *nationalisme* spelen ideologische overwegingen en politieke principes een rol. Het gaat dan om een politieke agenda geleid door de zelfdefinitie (als eigen nationale identiteit), hetgeen gepaard pleegt te gaan met een voorliefde voor het vertrouwde (het eigen volk) en een zeker wantrouwen tegenover het vreemde (het buitenland, andere volken). Zoals we zagen, wordt in de literatuur civiek van etnisch of etnocultureel nationalisme onderscheiden. Het eerste vertrekt vanuit de natie als gemeenschap van burgers die een samenleving vormen, het tweede legt het accent op de natie als cultuur- of afstammingsgemeenschap, waar solidariteit gebaseerd is op culturele en etnische kenmerken. In de literatuur wordt nationalisme wel onderscheiden van *patriottisme*. Bij patriottisme is de politieke agenda gebaseerd op betrokken burgerschap, geïnspireerd door vaderlandsliefde. Het verschil met nationalisme is dat het bij patriottisme niet per se om verzet tegen andere culturen of tegen kosmopolitisme gaat.

Tradicie verwijst naar historische continuïteit; met *nationale tradities* wordt meestal bedoeld op opvattingen en gebruiken die typerend zijn voor Nederland. Daarmee betreden we het terrein van de *cultuur*, een ander begrip dat al een paar keer gevallen is. Cultuur kan bewust beleefd worden, maar ook onbewust: in de vorm van ingesleten sociale gedragspatronen. Daarnaast wordt veelal onderscheid gemaakt tussen hoge en lage cultuur. Elke vorm van cultuur kan een nationale identificatie- en symboolwaarde krijgen, maar veel cultuurpatronen hebben een transnationaal, regionaal, religieus of door gender bepaald karakter. De afbakening is arbitrair en de aanduiding ‘onze cultuur’ polyinterpretabel; wel kan er gesproken worden van specifieke culturele uitingen in Nederland.

In onze bespreking van de literatuur kwamen we twee andere begrippen tegen die gerelateerd worden aan nationalisme en cultuur: identiteit en etniciteit. Met betrekking tot een natie (Nederland) kan *identiteit* verwijzen naar staatkundige instituties, wetten en symbolen en naar continuïteiten in de nationale cultuur. In de praktijk wordt zij doorgaans gebruikt om aan te geven in welke opzichten Nederland als samenleving en de Nederlanders als volk zich onderscheiden van andere landen, volkeren of culturen. In toenemende mate wordt het begrip gebruikt in de zin van een zich bewust bekennen tot het Nederlander zijn, van nationale identificatie of zelfherkenning dus. Het begrip *etniciteit*⁴⁹ is aanvankelijk ontwikkeld ter vervanging van het in diskrediet geraakte begrip ras. Inmiddels wordt met een ‘etnie’ doorgaans bedoeld op een groep met een gedeelde nationale zelfherkenning, een afstammingsgemeenschap met een samenhangend patroon van specifieke culturele en erfelijke lichamelijke kenmerken.

Voor het kernbegrip *nationale identiteit* hanteren we als uitgangspunt de eerder genoemde omschrijving van de KNAW: ‘Een nationale identiteit is het idee dat een samenleving een eenheid vormt op (geo-)politieke, sociale en culturele gronden.’ Om hiervan een empirische vertaling te kunnen maken naar het burgerperspectief gaan we uit van de volgende, brede definitie: Nederlandse identiteit is het geheel aan beelden over wat Nederland is en niet is, wat Nederland zou moeten zijn en niet zou moeten zijn, en van de al dan niet gedeelde identificatie daarmee. In dit rapport staan *burgers* centraal, hier opgevat als mensen met en zonder Nederlands paspoort of Nederlandse nationaliteit, maar woonachtig in Nederland. Wanneer wordt gesproken over ‘Nederlanders’ is dat een losse verwijzing naar mensen woonachtig in Nederland. Hetzelfde geldt waar wordt gesproken over ‘ons/onze’ of ‘wij’. Nederlandse identiteit benaderen we vanuit een open, meerledige en gevarieerde invalshoek. Dit betekent dat we bij het onderzoek niet zijn uitgegaan van het bestaan van ‘één’ of ‘de’ Nederlandse identiteit. Wordt in de teksten op enkele plaatsen gesproken over ‘de’ Nederlandse identiteit, dan is dat louter ter wille van de leesbaarheid. Voor een uitgebreidere conceptuele bepaling en toelichting van kernbegrippen verwijzen we naar het terminologisch memorandum dat als appendix volgt op dit hoofdstuk.

We kiezen bij ons onderzoek naar nationale identiteit voor een brede, gelaagde insteek om rekening te kunnen houden met de veelzijdigheid van het begrip, zoals in de uiteenzetting van de literatuur naar voren is gekomen. Tegelijkertijd wensen we met deze rapportage geen stelling te nemen in het wetenschappelijk debat over het concept. Het is niet onze bedoeling om bij wijze van spreken tot één decimaal achter de komma aan te geven wat wel beschouwd moet worden als nationale identiteit en wat niet. Wat we beogen te doen, is handen en voeten geven aan het burgerperspectief op dit thema aan de hand van enkele aspecten van nationale identiteit die relevant zijn in het debat in de samenleving over dit thema en aansluiten bij de wetenschappelijke literatuur.

Het concept kent in ons onderzoek dan ook een meerledige basis: een cognitieve, een affectieve en een inkluderende of uitsluitende basis. Met de cognitieve basis bedoelen we: *beelden en ideeën* over wat Nederland is en niet is, wat hoort bij Nederland en wat niet, wat kenmerkend of typerend is. Met de affectieve basis bedoelen we *gevoelens* van vereenzelving, van verbondenheid en betrokkenheid met Nederland, van verbondenheid met de beelden en ideeën die mensen hebben bij Nederland en wat Nederland is. Bij beide elementen spelen ook ideaalbeelden een rol. We gaan ervan uit dat vereenzelving met en gevoelens van verbondenheid met Nederland niet alleen rusten op de beelden die mensen hebben van Nederland, maar ook op hun beelden van hoe Nederland er idealiter uitziet. Met de inkluderende of uitsluitende basis bedoelen we de mate waarin mensen zichzelf beschouwen als Nederlander, als onderdeel van Nederland. Het gaat hier om processen van sociale categorisering: de wijze waarop mensen zichzelf definiëren als *lid* van een sociale groep, in dit geval van de groep van alle Nederlanders. Uit de wijze waarop mensen de nationale groep definiëren (welke beelden ze daarbij hebben), volgt ook een onderscheid tussen mensen die daar al dan niet of in mindere of meerdere mate bij horen.

Gedeelde (collectieve) identificatie met Nederland wordt gedragen door een bepaald zelfbeeld en de verbondenheid die men met landgenoten en het land ervaart – in beide opzichten wordt het verschil met buitenstaanders gemarkeerd. Zij wordt doorgaans gevoed door een gedeelde taal en geschiedenis, uiterlijke kenmerken en instituties, opvoeding en onderwijs, rituelen en cultuurpatronen (zoals waarden en normen, omgangsvormen en gewoonten, kleding en levensstijl, mythen en tradities). Nationale identiteit is een verbeelde gemeenschap (Anderson: *imagined community*) met tal van uitgevonden tradities (Hobsbawm en Ranger: *invented traditions*). Dat betekent overigens niet dat zij louter ingebeeld is, zonder relatie met de werkelijkheid. En evenmin dat de tradities als niet meer dan historisch bepaalde creaties plegen te worden ervaren, die naar believen bijgesteld kunnen worden. Een wezenlijk aspect van de hier gehanteerde conceptualisering is dat een collectieve identificatie met Nederland, gebaseerd op gedeelde gevoelens, niet hetzelfde is als de mate waarin men zich daarmee persoonlijk vereenzelvigd. Wat weer analytisch te onderscheiden is van het beeld dat men van Nederland heeft en van de overwegingen waarop men dit baseert: gevoed door historische elementen, culturele of etnosymbolische elementen, territoriale of politieke, juridische of institutionele elementen.

Nederlandse identiteit is opgebouwd uit individuele beelden van Nederland en vereenzelviging en gevoelens van verbondenheid met Nederland. We spreken van een collectieve identiteit wanneer sprake is van een behoorlijke mate van gedeelde beelden en identificatie. Om deze collectieve identiteit te kunnen achterhalen, is inzicht in individuele beelden en gevoelens noodzakelijk. Uitgangspunt is dat er sprake is van een verscheidenheid van beelden over wat Nederland (idealiter) is en van gevoelens van verbondenheid daarmee. Daarom starten we ook op het individuele niveau. Wat we trachten te achterhalen, is hoe die verscheidenheid eruitziet, of er in die verscheidenheid ook gedeelde beelden en gevoelens aanwezig zijn en zo ja, door wie die dan gedeeld worden en wanneer.

We gaan ervan uit dat de beelden die mensen hebben van Nederland tijd- en omgevingsafhankelijk zijn. Met omgeving bedoelen we omgeving in de fysieke betekenis alsook in menselijke zin (in welk gezelschap verkeer je?). Hetzelfde geldt voor gevoelens van verbondenheid met Nederland, ideeën over een ideaaltypisch Nederland en de wijze waarop mensen de groep Nederlanders definiëren. Het gaat niet om onveranderlijke entiteiten. Dit wil niet zeggen dat deze op elk moment 180 graden (kunnen) draaien. We gaan ervan uit dat (delen van) beelden en aspecten van verbondenheid van generatie op generatie worden overgedragen.

Beelden die mensen hebben bij Nederland komen niet ongefilterd bij hen binnen. De perceptie van gedeelde beelden is een belangrijk filter voor de constructie van een persoonlijk (ideaal)beeld van Nederland. Media maar ook interactie met anderen en alledaagse communicatie dragen bij aan de vormgeving van deze beelden.

Elk van de bovengenoemde aspecten kent zijn antipode: afwijzing van de identificatie, afwijzing van het collectieve karakter van de identificatie, accentuering van bijvoorbeeld een politiek-juridische invulling als tegenwicht van bijvoorbeeld een etnosymbolische interpretatie et cetera. De genoemde aspecten zijn bovendien verder uiteen te leggen in deelaspecten, verbonden met vragen die zijn voorgelegd aan de geïnterviewde sleutelin-

formanten, ter sprake gebracht in de focusgroepen en geoperationaliseerd in de bevolkingsenquête die we hebben gehouden. Leidende vragen waren onder andere in hoeverre, in welke opzichten en op welke momenten Nederlanders elkaar vandaag de dag vinden in de manier waarop zij aankijken tegen hun land, wat zij daarbij ervaren en of er dienaangaande uiteenlopende milieus vallen te onderscheiden. Hoe ver gaat de identificatie en waardoor wordt die bepaald? Wat ziet men graag behouden en wat juist niet? Wat wordt beschouwd als karakteristiek voor het land en komt dit overeen met wat anderen als typisch Nederlands zien?

Wat de voor dit *Sociaal en Cultureel Rapport* gehouden enquête betreft: zoals gebleken, is nationale identiteit een begrip met vele facetten en een rijk scala aan benaderingswijzen. Het zal duidelijk zijn dat die binnen het bestek van een eenmalige enquête en een aantal focusgesprekken niet allemaal meegenomen kunnen worden. Bij het ontwerpen van de enquêtevragen hebben we ons geconcentreerd op thema's die in de huidige debatten over Nederlandse identiteit vaak genoemd worden en thema's waarop in de literatuur de nadruk wordt gelegd.

Onderzoeksaanpak

Van hoe er in het hedendaagse Nederland door burgers wordt aangekeken tegen nationale identiteit hebben we ons een beeld gevormd via kennisname van wat daarover in de media, door beleidsbepalers en door historici en sociale wetenschappers te berde wordt gebracht. Daarnaast is veel informatie verzameld via interviews met sleutelinformanten en via focusgroepen, georganiseerd op verschillende plaatsen in Nederland, waaraan gewone burgers deelnamen. Bovendien hebben we een uitgebreide en zorgvuldig uitgeteste bevolkingsenquête gehouden (genaamd: Denkend aan Nederland – DAN), met naast gesloten enquêtevragen ook open vragen die een actieve rol toebedeelden aan de participanten in ons onderzoek.

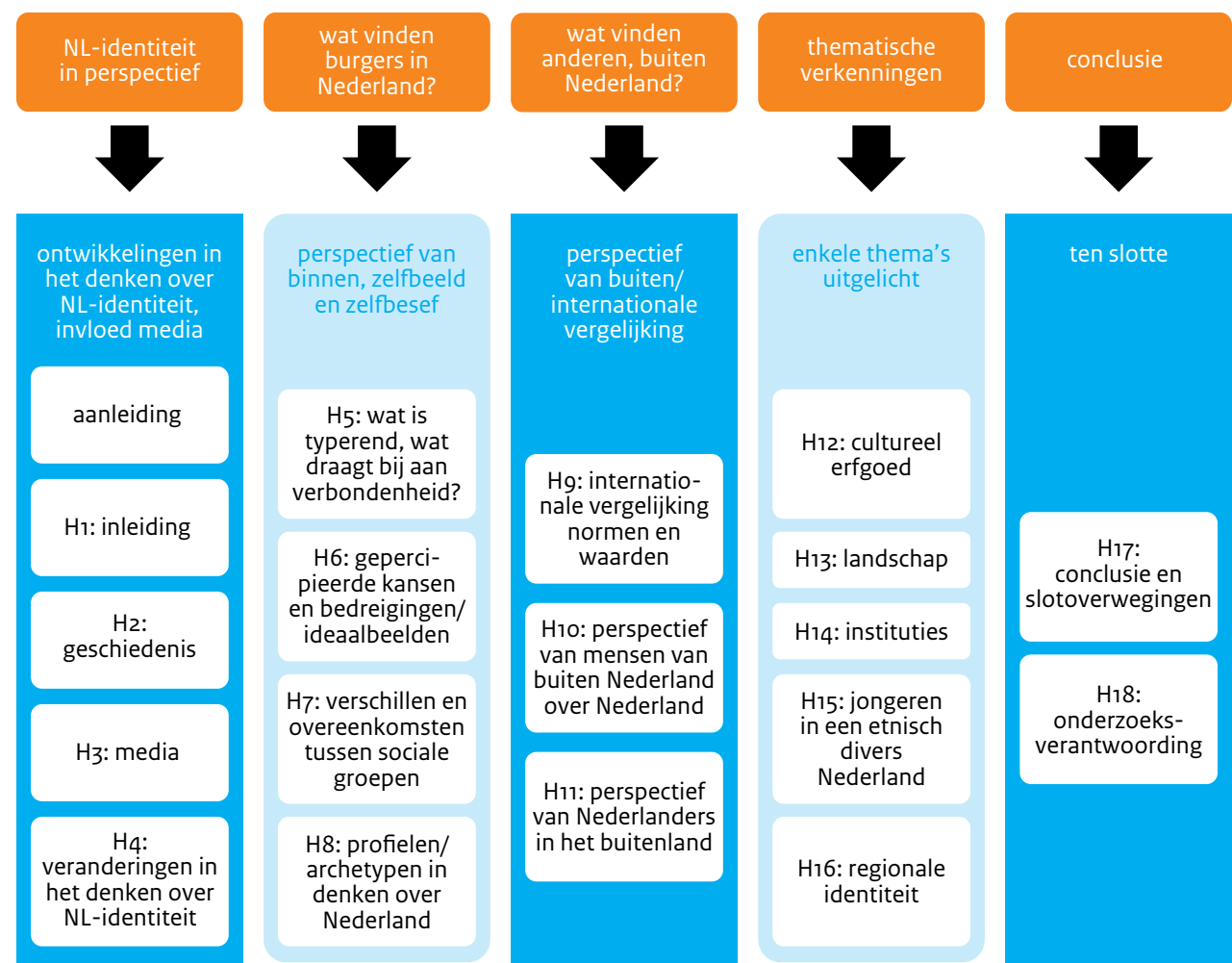
Voor diverse delen van het onderzoek is, naast literatuuronderzoek, aanvullend veldwerk gedaan: een media-analyse van kranten en tweets, een enquête onder Nederlanders die in het buitenland verblijven, groepsinterviews met expats in Nederland, groepsinterviews met jongeren en interviews met mensen uit enkele markante regio's binnen Nederland om beter te begrijpen hoe regionale en nationale identiteit zich verhouden en ten slotte experts op het terrein van landschap en landschapsbeheer. In veel gevallen zijn uitkomsten uit deze aanvullende bronnen verbonden met uitkomsten uit de DAN-enquête.

Voor een uitgebreide uitleg van de onderzoeksaanpak: zie hoofdstuk 18.

1.6 Naar de hoofdstukindeling

Het gehele rapport bestaat uit achttien hoofdstukken. De verschillende hoofdstukken staan niet los van elkaar, maar geven in combinatie een beeld van het burgerperspectief op Nederlandse identiteit. Er is evenwel voor gezorgd dat elk hoofdstuk apart gelezen kan worden, waartoe soms enige herhaling is ingebouwd. Schematisch zien de hoofdstukindeling en de samenhang tussen de verschillende hoofdstukken er als volgt uit.

Figuur 1.1
Hoofdstukindeling

Het rapport bestaat uit een groot scala aan onderzoeken die min of meer onderverdeeld kunnen worden in vijf blokken.

Het eerste deel is vooral theoretisch van aard en schetst het denken over Nederlandse identiteit vanuit historisch perspectief. In hoofdstuk 2 wordt uiteengezet hoe door de tijd heen gedacht is over Nederlandse identiteit; van het ontstaan van de schriftcultuur tot de Bataven, de Noord-Nederlandse Republiek en de Patriottenbeweging naar de huidige tijd. Hoofdstuk 3 richt zich op de frames die in geschreven media gebruikt worden als het gaat om Nederlandse identiteit. Hoofdstuk 4 zoomt in op hoe verschillend de idee van nationale identiteit gezien kan worden: als gelieerd aan karakter en temperament, als verbindend principe, als historisch continuïteitsbesef, als plaatsbepaling in grotere kaders en als afgrenzing tegenover alteriteiten in het binnen- en buitenland. Verder schetst dit hoofdstuk, op basis van huidige trends in denken over nationale identiteit, enkele verwachtingen voor de toekomst. Hoofdstuk 2 en 4 zijn geschreven door gastauteurs met zeer ruime expertise op het terrein van onderzoek naar nationale identiteit en identificatie en nemen een bijzondere positie in de rapportage in. Deze bijdragen zijn meer essayistisch – gebaseerd op algemene lijnen in onderzoek naar Nederlandse identiteit – en minder empirisch

ingestoken op het burgerperspectief dan de rest van het rapport. Als zodanig dienen deze bijdragen dan ook gezien te worden.

Het tweede deel is empirisch en stelt het perspectief van burgers in Nederland op nationale identiteit centraal. Het richt zich op de vraag ‘Wat is Nederlandse identiteit voor Nederlanders?’ In hoofdstuk 5 gaat het om de vraag welke beelden mensen in Nederland hebben over Nederland, wat het land typeert en wat niet, of mensen zich verbonden voelen met Nederland of niet en wat al dan niet bijdraagt aan gevoelens van verbondenheid met Nederland. Ook gaat dit hoofdstuk in op de vraag of mensen zich wel eens één voelen met anderen in Nederland en wanneer dat het geval is. Hoofdstuk 6 kijkt naar ideaalbeelden over Nederland, toekomstverwachtingen en gepercipieerde kansen en bedreigingen voor hetgeen mensen in Nederland belangrijk vinden. In hoofdstuk 7 onderzoeken we of er scheidslijnen bestaan tussen sociaal-demografische groepen voor wat betreft hun identificatie met Nederland. Daarbij stellen we verschillende groepen in de Nederlandse samenleving centraal (jongeren en ouderen, hoog- en laagopgeleiden, mensen met en zonder migratieachtergrond, mannen en vrouwen, mensen in de stad en op het platteland en armen en rijken) en bezien we of er verschillen zijn in de manier waarop deze groepen tegen Nederland aankijken en in hun gevoelens van verbondenheid met het land. Hoofdstuk 8 richt zich niet op het groepsniveau maar op het individuele niveau. In dit hoofdstuk zoeken we naar ankerpunten of archetypen in het denken over nationale identiteit op basis van individuele stellingnamen over verbondenheid met Nederland.

Het derde deel vormt in zekere zin een spiegelbeeld van het tweede deel. Niet het perspectief van mensen *in* Nederland op Nederland staat hier centraal, maar het perspectief van mensen *buiten* Nederland. Ook bevat dit deel een internationale vergelijking. Doel is een expliciet en extern referentiekader aan te brengen waarin met een blik ‘van buiten’ naar Nederland wordt gekeken. In hoofdstuk 9 worden normen- en waardeoriëntaties in verschillende landen vergeleken om te zien waar Nederland staat. Die normen en waarden zijn geen synoniem voor nationale identiteit. Wel wordt nationale identiteit in het dagelijkse, informele taalgebruik veelvuldig ingevuld aan de hand van normen en waarden. Dit hoofdstuk probeert met betrekking tot normen en waarden de positie van Nederland ten opzichte van andere landen te bepalen. Hoofdstuk 10 geeft een beeld van wat relatieve buitenstaanders opmerken aan Nederland en Nederlanders en hoofdstuk 11 richt zich op het beeld dat Nederlanders in het buitenland hebben van Nederland. Zodoende richten we ons niet alleen op het zelfbeeld van mensen in Nederland maar ook op de beelden van anderen, buiten Nederland. Gezamenlijk geven deze naar verwachting een completer beeld dan elk afzonderlijk.

Deel twee en drie bespreken de Nederlandse identiteit vanuit het perspectief van de burger in en buiten Nederland, een perspectief dat we vooral onderzoeken door middel van focusgroepgesprekken met burgers en een grootschalige enquête onder een representatief deel van de Nederlandse bevolking. Zo zoomen we in op wat er door burgers wordt *gezegd en gedacht* over Nederlandse identiteit. Identiteit komt daarnaast tot uiting in *praktijken, instituties en gedrag*.

In het vierde deel kijken we naar deze meer ‘gestolde’ vormen van nationale identiteit en naar enkele terugkerende thema’s die gedurende het onderzoeksproces naar boven zijn komen drijven. Het hoofdstuk over cultureel erfgoed (hoofdstuk 12) zoomt in op enkele maatschappelijke discussies die gerelateerd zijn aan tradities, feestdagen en geschiedenis. Het hoofdstuk over landschap (hoofdstuk 13) hebben we toegevoegd toen in de eerste fase van het onderzoek bleek dat het landschap in behoorlijke mate bijdraagt aan gevoelens van verbondenheid met Nederland. Dit hoofdstuk schetst het ‘typische’ van het landschap in Nederland ten opzichte van dat in het buitenland en gaat ook in op identiteitspolitiek in relatie tot het landschap. Het idee achter het opnemen van een hoofdstuk over instituties (hoofdstuk 14) is dat de normen en waarden die de leden van een samenleving hebben ontwikkeld deels verankerd zijn geraakt in instituties omdat men ze belangrijk vond en daarom tot spelregels van het samenleven maakte. Het streven is niet een verhandeling of theorie over instituties op zich te schrijven en ook niet om een compleet overzicht van de institutionele inrichting van de Nederlandse samenleving te geven. Doel is te achterhalen op welke waarden die instituties gegrondvest zijn, waarden die we blijkbaar belangrijk vinden in Nederland. De verzorgingsstaat kan als een belangrijk voorbeeld beschouwd worden. Wederom geldt dat waarden en normen die dominant en richtinggevend zijn niet gezien moeten worden als synoniem voor nationale identiteit, maar ze vormen daarvan wel een onderdeel. Hoofdstuk 15 en 16 richten zich op identiteit en inclusie. Hoofdstuk 15 zoomt in op jongeren. De jongere generaties in Nederland zijn diverser naar achtergrond dan de oudere generaties. Deze jongere generaties maken het Nederland van de toekomst. Wat zijn hun beelden van Nederland? Waarmee identificeren zij zich, en waarmee niet? Wanneer voelen zij zich Nederlander, en wanneer niet? Hoofdstuk 16 start vanuit de constatering dat Nederland is ontstaan uit een aantal regio’s met een eigen identiteit en richt zich op de vraag in hoeverre mensen zich anno nu identificeren met de regio waarin ze wonen en/of zijn opgegroeid en hoe een identificatie met de regio zich verhoudt tot identificatie met Nederland. Botsten deze identificatiegronden of versterken zij elkaar juist? Het laatste deel is de afsluiting van dit *Sociaal en Cultureel Rapport*. Hoofdstuk 17 vat de belangrijkste bevindingen samen en vormt de slotbeschouwing. Het laatste hoofdstuk (18) is een samenvatting van het wetenschappelijk proces zoals we dat hebben doorlopen. Deze onderzoeksverantwoording staat los van de andere hoofdstukken, omdat hierin geen inhoudelijke informatie wordt geboden. We hebben dit hoofdstuk opgenomen om de lezer de kans te bieden een goed en toegankelijk beeld te krijgen van de verschillende fasen waarin dit onderzoek is uitgevoerd.

Resumerend

De kernvragen van deze studie zijn de volgende. Welke kenmerken beschouwen Nederlanders als typerend voor hun land en dragen deze bij aan hun gevoel van verbondenheid met Nederland? Bestaat er in hun ogen zoiets als een Nederlandse identiteit en waaruit bestaat die dan? Op welke momenten wordt die identiteit ervaren, hoe wordt ze in praktijk gebracht en met wie wordt ze gedeeld?

Wat betreft de uitkomsten: de empirische kernhoofdstukken van dit rapport zijn hoofdstuk 5 tot en met hoofdstuk 8. Hierin worden de gegevens die speciaal zijn verzameld voor dit *Sociaal en Cultureel Rapport* gepresenteerd en besproken. De kernhoofdstukken worden gevolgd door een aantal hoofdstukken met capita selecta uit de vele aspecten van het onderwerp Nederlandse identiteit (hoofdstuk 9 t/m 16). Aan dit alles vooraf gaan enkele meer theoretische, inleidende hoofdstukken (hoofdstuk 1 t/m 4). Hoofdstuk 17 bevat een aantal afsluitende reflecties.

Noten

- 1 De redactie is professor Joep Leerssen veel dank verschuldigd voor zijn commentaar bij een eerdere versie van deze tekst en voor zijn bereidheid een terminologisch memorandum bij te dragen aan dit hoofdstuk.
- 2 Vgl. bijv. Abram de Swaan: 'Het volkse, het volkseigene, het volkskarakter, dat was een tijdlang geheel en al uit de mode. Nu is het weer terug in de schijngedaante van de Nederlandse identiteit' (De Swaan 2013: 126).
- 3 In de Algemene Beschouwingen van 2006: 'Laten we blij zijn met elkaar! Laten wij optimistisch zijn! Laten we zeggen: Nederland kan het weer! Die voc-mentaliteit, over grenzen heen kijken, dynamiek! Toch?'
- 4 Commissie Ontwikkeling Nederlandse Canon (2006).
- 5 Zie over dat laatste bijv. Connerton (1989) en Assman (2006). Voor de ontwikkeling van het begrip collectief geheugen is het werk van de Franse socioloog Maurice Halbwachs van groot belang geweest. Hij benadrukt de band tussen het individuele geheugen en het sociale geheugen en laat zien dat uiteenlopende sociale groepen elk een eigen visie op het verleden huldigen en dat ze zich daarbij baseren op hun eigen mentale mijlpalen en herkenningspunten (zie Halbwachs 1925, 1950). Een andere Franse socioloog, Danièle Hervieu-Léger, heeft betoogd dat wat zij de religieuze 'geheugenketen' (*chaîne de mémoire*) noemt in moderne samenlevingen tekenen van slijtage vertoont (Hervieu-Léger 1993).
- 6 Voor een begripsbepaling met betrekking tot de in dit rapport gehanteerde terminologie verwijzen we naar de appendix bij dit hoofdstuk.
- 7 In de literatuur over het onderwerp is nationalisme de dominante term die wordt gehanteerd. Zoals al bleek uit het voorgaande concentreren wij ons in dit *Sociaal en Cultureel Rapport* op de Nederlandse identiteit. Het accent ligt op wat, in hun eigen ogen, Nederlanders verbindt en hun land typeert: een nationaal zelfbeeld. Nationalisme als politieke ideologie kan beschouwd worden als de politieke instrumentalisering van dat zelfbeeld (zie Leerssen 2015 en de appendix bij dit hoofdstuk).
- 8 Al zal dit ook met landsgrenzen te maken hebben en niet per se met het wij-denken in termen van een gedeeld gevoel van nationale verbondenheid.
- 9 Dergelijke gedeelde interpretaties van de werkelijkheid en gebruikelijke manieren van handelen omkleeden allerlei ervaringen in de dagelijkse leefwereld met een air van vanzelfsprekendheid of *taken-for-grantedness*, zoals door Berger en Luckmann is beschreven (zie o.a. Berger en Luckmann 1967; Berger 1970).

- 10 Al zal dit alles zeker niet bij iedereen te allen tijde het geval zijn. Waarbij dan ook nog de bekende vraag van de kip en het ei gesteld kan worden.
- 11 ‘Had de natiestaat voor de nieuwe post-nationale elite geen speciale betekenis meer, geen positieve lading, voor de “gewone man” is hij juist het gekoesterde vaderland, vooral als verzorgingsstaat, maar ook als vanzelfsprekende cultuurnatie. Wie die veilige haven bedreigt moet op afkeer en afwijzing rekenen,’ aldus *de Volkskrant*-commentator H.J. Schoo in 2006 (geciteerd in Dibbits et al. 2011: 116-117). Wat betreft de groeiende onvrede vanuit het onbegrepen gevoel van dreiging door de elites wijzen Dibbits et al. onder andere op de Fortuynrevolte van 2002 en de afwijzing van de Europese grondwet als tekenen aan de wand.
- 12 Na een bespreking van zes opvattingen over nationale identiteit spreekt de WRR, in aansluiting op de historicus Van Sas, van verschillende lagen van nationale identiteit: ‘Nationale identiteit is een complex en dynamisch begrip dat meerdere identiteiten, loyaliteiten en tradities omvat’ (WRR 2007: 43). Wat volgt ligt in het verlengde van bijvoorbeeld Ninian Smarts onderscheid van aspecten van het sacrale (zie Smart 1996).
- 13 Het gevoel voor gemeenschap (sense of community) dat door veel auteurs aan de basis van nationale identiteit wordt gelegd, kan sterk verschillende vormen aannemen. Zo onderscheiden Yeo en Yeo als concurrerende betekenissen aan de ene kant (of op het ene niveau) het met elkaar delen van bepaalde kenmerken, een gevoel van gedeelde identiteit en wederzijdse betrokkenheid op elkaar in relaties en aan de andere kant gemeenschap als geassocieerd met de staat en de natie – in dat geval is de gemeenschap iets wat al bestaat, wellicht sinds onheuglijke tijden, en wel min of meer onafhankelijk van de activiteiten van de mensen die er deel van uitmaken (Yeo en Yeo 1988: 230-231). In de literatuur over nationaal bewustzijn zijn sinds jaar en dag vele vergelijkbare onderscheidingen te vinden. Bijvoorbeeld dat van Friedrich Meinecke (in *Weltbürgertum und Nationalstaat*, uit 1908) tussen de *Kulturnation* en de *Staatsnation* en dat van Hans Kohn (in *The idea of nationalism*, uit 1944) tussen een organisch en een voluntaristisch nationalisme. Fundamenteel belangrijk is Benedict Andersons concept van de natie als ‘verbeelde’ (of ‘virtuele’) gemeenschap: een grootschalige moderne samenleving die als knusse traditionele gemeenschap ‘voelt’ dankzij de door de drukpers en de media geschapen gemeenschappelijke interesses.
- 14 ‘De samenleving, ook en misschien wel vooral de vroegmoderne, is immers opgebouwd uit een groot aantal sociale groepen, kringen en netwerken. Ze overlappen elkaar en hebben soms parallelle, vaak echter tegenstrijdige belangen. Zulke kringen zijn de straat, de buurtschap, de stad, het gewest, het land; het gezin, de familie, het verwantschapsnetwerk; de beroepsgroep, het gilde, de schutterij, de vereniging; het netwerk van mensen met eenzelfde herkomst, religie of kerk; intellectuele voorkeuren, politieke verbanden. De identificatie van die verbanden en hun vaak meervoudige overlap vormt, denk ik, een eerste voorwaarde voor nader inzicht in de structuur van het Hollandse wij-gevoel en zijn ontwikkeling,’ stelt Frijhoff (1992b: 2; vgl. *ibid.* 1992a).
- 15 Wat Gijsbrecht (of Vondel) eigenlijk bedoelde met dat woord ‘vaderland’ is overigens minder voor de hand liggend dan het lijkt (Leerssen 2011: 240 e.v.).
- 16 Een uitermate groeizaam jaar voor modernistische theorieën was 1983. In dat jaar verschenen drie toonaangevende en spraakmakende studies die alle een onversneden modernistisch perspectief hanteerden: Ernest Gellners *Nations and nationalism, Imagined communities* van Benedict Anderson en *The invention of tradition* van Eric Hobsbawm en Terence Ranger. Zie: Gellner (1983); Anderson (1983); Hobsbawm en Ranger (1983).
- 17 Vgl. Leerssen: ‘het nationalisme verwacht zijn lange culturele geheugen met zijn korte politieke geschiedenis’ (Leerssen 2015: 150).
- 18 Een bekend voorbeeld van de modernistische invalshoek is de term *invented tradition*, uit de koker van Eric Hobsbawm, door hem omschreven als ‘a set of practices, normally governed by overtly or tacitly accepted rules and of a ritual or symbolic nature, which seek to inculcate certain values and norms of

behaviour by repetition, which automatically implies continuity with the past' (Hobsbawm en Ranger 1983: 1). Ook de natie, het nationale bewustzijn en alle symboliek waarmee zij omgeven zijn, vormen zo'n geconstrueerde traditie. Hobsbawm, Ranger en de andere auteurs in hun boek concentreren zich sterk op de ceremonies, rituelen en samenkomsten die in de negentiende eeuw (zij beschrijven vooral de periode 1870-1914) overal in Europa door elites werden ontworpen om een gevoel van onderlinge nationale verbondenheid uit te drukken, instituties en gezagdragers te legitimeren en ideologieën over te dragen die gedeelde waarden en overtuigingen bekrachtigen (zie Edensor 2002).

- 19 Hobsbawm noemt het herbouwde Britse parlement als voorbeeld.
- 20 Smith definieert *ethnies* als 'named human populations with shared ancestry myths, histories and cultures, having an association with a specific territory, and a sense of solidarity' (Smith 1986: 32). Vgl. Webers definitie van etniciteit, waarin een geloof in gedeelde afstamming en de herinnering aan een gezamenlijk verleden genoemd worden, naast uiterlijke kenmerken en gewoonten: 'Wir wollen solche Menschengruppen, welche auf Grund von Ähnlichkeiten des äußeren Habitus oder der Sitten oder beider oder von Erinnerungen an Kolonisation und Wanderung einen subjektiven Glauben an eine Abstammungsgemeinsamkeit hegen, derart, daß dieser für die Propagierung von Vergemeinschaftungen wichtig wird, dann, wenn sie nicht "Sippen" darstellen, "ethnische" Gruppen nennen, ganz einerlei, ob eine Blutsgemeinsamkeit objektiv vorliegt oder nicht' (Weber 1976: 237).
- 21 Smith volgt het spoor van de culturele fundamenteën van nationaal bewustzijn via de middeleeuwen zelfs terug tot aan de klassieke oudheid; ook daar was op sommige plaatsen volgens hem al sprake van collectieve identiteit, een historisch thuisland, gedeelde mythen, symbolen en herinneringen, zelfs van een karakteristieke, eigen politieke cultuur (Smith 2000: 42-51; vgl. *ibid.* 2005, 2008).
- 22 Het Canadese zelfbeeld biedt een goed voorbeeld van zulk *civic nationalism*. Zie Leerssen 2015: 43 e.v.
- 23 Emile Durkheim was gefascineerd door het precaire karakter van collectieve saamhorigheid. Hij benadrukt, met name in zijn godsdienstsociologische hoofdwerk (zie: Durkheim 1912), de vitale functie van periodieke samenkomsten, publieke ceremonies en rituelen, symbolen en emblemen, waarmee emoties worden opgewekt en gekanaliseerd en de onderlinge band tussen mensen wordt bekrachtigd of nieuw leven ingeblazen. In het voetspoor van o.a. Rousseau en Durkheim beschrijven Robert Bellah en andere auteurs dergelijke impliciet religieuze kanten van veel nationalisme uitingen onder de noemer van *civil religion*.
- 24 'Elle suppose un passé; elle se résume pourtant dans le présent par un fait tangible: le consentement, le désir clairement exprimé de continuer la vie commune' (Renan 2013: 100).
- 25 'Une nation est une âme, un principe spirituel. Deux choses qui, à vrai dire, n'en font qu'une, constituent cette âme, ce principe spirituel. L'une est dans le passé, l'autre dans le présent. L'une est la possession en commun d'un riche legs de souvenirs; l'autre est le consentement actuel, le désir de vivre ensemble, la volonté de continuer à faire valoir l'héritage qu'on a reçu indivis' (Renan 2013: 98).
- 26 Van de culturele elementen die het meest bijdragen aan de vorming van nationale gevoelens neemt volgens Weber bijna overal de taal de eerste plaats in (iets wat ook heden ten dage bevestigd wordt via landenvergelijkende enquêtes van de ISSP en Pew uit de afgelopen jaren). Maar zelfs een gemeenschapelijke taal acht hij daarvoor niet helemaal onmisbaar of op zichzelf voldoende (Weber noemt de Zwitsers, respectievelijk de Ieren en Engelsen als voorbeelden). Hij voegt eraan toe dat een gedeelde taal voor de gewone burgers belangrijker is dan voor de meer bevoorrechte groepen.
- 27 Volgens Ernest Renan veronderstelt zij een collectief geheugen ('possession en commun d'un riche legs de souvenirs') en een saamhorigheidsgevoel, uitgedrukt in de wens om het leven van daaruit gezamenlijk voort te zetten ('désir clairement exprimé de continuer la vie commune'). Zie Renan 2013: 98, 100.
- 28 Een collectief geheugen kan heel verschillend werken in uiteenlopende historische tijden en voor uiteenlopende groepen onder de bevolking. De reacties op Balkenendes oproep tot een 'voc-mentaliteit' destijds lieten dat al zien; de verwijdering door het Mauritshuis van het standbeeld van zijn naamgever

uit de foyer en de beoogde naamsverandering van de Amsterdamse Jan Pieterszoon Coenschool zijn twee recente voorbeelden.

- 29 'Die Nation ist eine gefühlsmäßige Gemeinschaft, deren adäquater Ausdruck ein eigener Staat wäre, die also normalerweise die Tendenz hat, einen solchen aus sich hervorzutreiben' (Weber 1988: 486). Het een en ander manifesteert zich tevens in het woordgebruik. Vaderland en moederland, vaderlandse geschiedenis en moedertaal, vadertje staat en moedertje Rusland: er zijn allerlei uitdrukkingen die de natie vergelijken met een gezin, met een organisch gegroeid, voorgegeven en emotioneel beleefd verband, dat niet bij wilsbesluit is ingesteld en waarbij niet alleen rationele overwegingen in het geding zijn. Donald Horowitz is een van de bekendste auteurs die etnische banden (in de niet/westerse regio's en voormalige koloniale gebieden van Azië, Afrika en het Caribische gebied) relateert aan het gevoel van familiebanden (zie Horowitz 1985).
- 30 Tot de uiteenlopende aspecten die steeds worden genoemd, behoren een gedeelde historie, de onderlinge betrokkenheid bij landgenoten en een coherente cultuur die men gemeenschappelijk heeft (maatschappelijke instituties, taal, gewoonten, tradities, symbolen). Nationale identiteit heeft ook te maken met het referentiekader van waaruit men de wereld beziet en anderen tegemoet treedt; er zit onmiskenbaar een subjectieve kant aan. In de talrijke beschouwingen over nationale identiteit keert een aantal (onderling verbonden) componenten dikwijls terug. Smith (1991: 14 e.v., 69) vat ze als volgt samen. Om te beginnen is er sprake van een begrensde territorium, historisch grondgebied of vaderland. Daarnaast van gemeenschappelijke mythen en historische herinneringen. Verder van een gemeenschappelijke publieke massacultuur, van een 'politieke cultuur' en een onderwijs- en mediastelsel waarin toekomstige generaties gesocialiseerd worden. Nog een component vormen gemeenschappelijke wettelijke rechten en plichten voor allen die er deel van uitmaken. En ten slotte noemt Smith een gemeenschappelijke economie en territoriale mobiliteit van goederen en personen. Aan elk van deze onderdelen van de nationale identiteit zullen we aandacht schenken.
- 31 Zie hierover verder in het kort bijv. Beller en Leerssen (2007: 63-75, 335-344).
- 32 Vgl. Leerssen (1991: 174): '(...) whatever the modality of their occurrence, national stereotypes always invoke the audience's prior knowledge, they always rely on a pre-given recognition value.'
- 33 Volgens Van Ginkel kwam er na de Tweede Wereldoorlog een taboe te rusten op het begrip volkskarakter. In plaats ervan werd in de jaren zeventig het begrip 'nationale identiteit' geïntroduceerd (Van Ginkel 1992, 1999; vgl.: Van Ginkel 2004). Tot aan de oorlog werd er nog onbekommerd over geschreven, o.a. door Meertens en De Vries, die ons manen ons niet blind te staren op het uiterlijk vertoon van klederdrachten en andere folklore of lokale eigenaardigheden als we tot het karakter van een volk willen doordringen: 'men moet dieper peilen om daar te komen', namelijk tot 'het geheel van innerlijke eigenaardigheden' dat een volk onderscheidt van andere volkeren (Meertens en De Vries 1938).
- 34 Vgl. Frijhoff (1992b). Volgens Frijhoff maakt het voorbeeld van Ockerse duidelijk '(...) dat ook in de vroegmoderne tijd wel onderscheid werd gemaakt tussen regio's en steden. Dat identiteit niet uniform werd benaderd, maar in ruimte en tijd en naar sociale gelaagdheid kon worden onderscheiden. In feite werkt het begrip "identiteit" natuurlijk steeds met tegenstellingen: men is iets omdat men anders is dan anderen. Een bevredigende analyse daarvan kan dan ook niet om een minimum aan vergelijkende benadering heen'.
- 35 Hij merkt in dit verband o.a. op: 'And although the Dutch reputation for progressiveness only stems from the 1960s, and is connected to the social turmoils of that decade, which had a particular strong impact on Dutch society, it can be regarded as a continuation of the reputation for "tolerance" going back to the seventeenth century, when it was primarily related to the acceptance of religious diversity' (Wilterdink 1992: 42). Een ander voorbeeld komt van Kruijt. Volgens hem lag de politieke splitsing van de oorspronkelijke Nederlanden in de Unies van Atrecht en Utrecht ten grondslag aan een splitsing, op termijn, van het volkskarakter in een Noord-Nederlandse en een Zuid-Nederlandse mentaliteit, die

- we raden het al – samengevat kan worden met streng, puriteins, degelijk en krampachtig respectievelijk levenslustig, blij, spontaan en minder degelijk (Kruijt 1939: 34).
- 36 Zie bijv. <https://www.cbs.nl/nl-nl/achtergrond/2012/45/waardenverandering-in-nederland-resultaten-van-de-socon-enquete-1980-2011>.
- 37 Ontleend aan: Breman (1993); Van Ginkel (1990).
- 38 Vgl. o.a. de bundel van Aerts en Te Velde, waarin het begrip burgerlijk wordt gerelativeerd en als etiket tegenwoordig zelfs geplakt kan worden op een consumptief hedonisme (zie Aerts en Te Velde 1998).
- 39 ‘Dé Nederlander bestaat misschien niet, maar een collectieve identiteit bestaat wel degelijk en die kun je ook wetenschappelijk onderzoeken,’ meent de historicus Herman Pleij (<https://www.sg.uu.nl/videos/heel-hollands>).
- 40 Elke bepaling brengt een afbakening met zich mee en daarmee tegelijkertijd een ontkenning (*determinatio negatio est*), luidt een veel geciteerde uitspraak van Spinoza in een brief aan Jarig Jelles uit 1674 (zie: <http://blog.despinoza.nl/log/omnis-determinatio-negatio-est.html>).
- 41 Al eerder wees ook de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, in zijn rapportage *Nationale identiteit in Nederland*, het hanteren van een inhoudelijke definitie af: ‘De nadruk ligt hier op het besef van nationale identiteit en de consequenties daarvan, maar de Raad laat zich niet uit over de concrete invulling van een Nederlandse identiteit. De Raad vat nationale identiteit op als het besef dat men deel uitmaakt van een volk of nationale samenleving en dat deze gemeenschap specifieke kenmerken bezit, waarin zij verschilt van andere volkeren of nationale samenlevingen. Die kenmerken zelf zijn in dit advies van ondergeschikt belang’ (RMO 1999: 8). Daarentegen stelt Paul Scheffer: ‘Velen hebben zich verzet tegen het zwart-witdenken in termen van “wij” en “zij” en hebben daaruit de conclusie getrokken om met de verwerping van het “zij” dan ook maar elke notie van “wij” weg te gooien. Dat is misschien consequent, maar er is geen ontkomen aan in een democratie: zonder een “wij”, zonder een verbeelde gemeenschap is er geen gedeelde verantwoordelijkheid voor het wel en wee van de samenleving’ (Scheffer 2011: 407).
- 42 Functionele identificatie: ‘Hier gaat het vooral om het lidmaatschap van een groep of gemeenschap zelf, zoals dat tot uitdrukking komt in allerlei institutionele regels en procedures, maar ook gewoon in praktische omstandigheden die te maken hebben met de onvermijdelijkheden van het dagelijkse leven. Mensen zijn werknemer van een bedrijf of inwoner van een stad. De identificatie is functioneel omdat deze bepaalde functies vervult in het leven van mensen: ze is functioneel voor het realiseren van bepaalde doelen.’ Normatieve identificatie: ‘Hier gaat het om de juridische, sociale en morele normen die richtinggevend zijn voor het gedrag van de leden van de groep (...). Normatieve identificatie biedt een oriëntatiesysteem en een referentiekader die ordening en houvast geven.’ Emotionele identificatie: ‘Dit is de mate waarin leden zich ook in emotionele zin met de groep verbonden voelen. Bij emotionele identificatie gaat het om een “sense of belonging”, loyaliteit aan en emotionele verbondenheid met de leden van de groep of gemeenschap. Veelal gaat emotionele identificatie ook gepaard met gevoelens van trots op de groep en gemeenschap waartoe men behoort, bijvoorbeeld trots op Nederland’ (WRR 2007: 57).
- 43 https://www.entoen.nu/media/attachment/2017/8/16/rapport_deel_c.pdf. Zie Duyvendak 2013: 96-97.
- 44 <https://www.ois.amsterdam.nl/pdf/2017%20jaarboek%20amsterdam%20in%20cijfers.pdf>
- 45 Die op een andere wijze ook geldt voor Nederlanders die in het buitenland wonen.
- 46 https://en.oxforddictionaries.com/definition/us/national_identity
- 47 <https://www.know.nl/nl/thematisch/de-nederlandse-wetenschapsagenda/cultuur-en-identiteit-in-heden-en-verleden/hoe-veranderen-nationale-culturele-identiteiten-in>
- 48 Frijhoff stelt dat identiteit ‘ook een eigen kenmerk van het individu of de groep is, dat de ordeningsbeginselen weerspiegelt die individu of groep aanleggen – al spreekt het wel vanzelf dat daarmee geen ‘wezenskenmerk’ wordt bedoeld, doch een gehistoriseerde bestaanswijze en ervaringswereld’ (Frijhoff 1992a: 11-12).

49 Hierbij moet bedacht worden dat er tientallen verschillende definities van etniciteit te vinden zijn in de literatuur. Zie bijv. Jacobs et al. 2009.

Referenties

- Aerts, R. en H. te Velde (red.) (1998). *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen*. Kampen: Kok/Agora.
- Anderson, B. (1983). *Imagined communities. Reflections on the origin and spread of nationalism*. Londen: Verso.
- Ariely, G. (2012). Globalisation and the decline of national identity? An exploration across sixty-three countries. In: *Nations and Nationalism*, jg. 18, p. 461-482.
- Armstrong, J.A. (1982). *Nations before nationalism*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Assman, A. (2006). *Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*. München: Beck.
- Bank, J.Th.M. (1990). *Het roemrijk vaderland. Cultureel nationalisme in Nederland in de negentiende eeuw*. Den Haag: Sdu.
- Barker, C. (1999). *Television, globalisation and cultural identities*. Buckingham: Open University Press.
- Bechhofer, F. en D. McCrone (2009). *National identity, nationalism and constitutional change*. Basingstoke: Palgrave MacMillan.
- Beller, M. en J. Leerssen (red.) (2007). *Imagology: the cultural construction and literary representation of national characters. A critical study*. Amsterdam/New York: Rodopi.
- Berger, P.L. (1970). *The problem of multiple realities. Alfred Schutz and Robert Musil*. Den Haag: Martinus Nijhoff.
- Berger P. en T. Luckmann (1967). *The social construction of reality*. New York: Penguin Books.
- Berghe, P. van den (1978). Race and ethnicity. A sociobiological perspective. In: *Ethnic and Racial Studies*, jg. 1, nr. 4, p. 401-11.
- Billig, M. (1995). *Banal nationalism*. Londen: SAGE.
- Breman, J. (1993). Het Nederlandse cultuurpatroon door vreemde ogen. In: J.C.H. Blom, J.Th. Leerssen en P. de Rooy (red.), *De onmacht van het grote. Cultuur in Europa* (pp. 95-102). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Commissie Ontwikkeling Nederlandse Canon (2006). *Entoen.nu. De canon van Nederland*. Den Haag: Ministerie van ocv.
- Connerton, P. (1989). *How societies remember*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Croucher, S. (2004). *Globalization and belonging. The politics of identity in a changing world*. Baltimore: Rowman & Littlefield.
- Dibbits, H., S. Eipers, P.J. Margry en A. van der Zeijden (2011). *Immaterieel erfgoed en volkscultuur. Almanak bij een actueel debat* (pp. 116-117). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Doty, R. (1996). Immigration and national identity. Constructing the nation. In: *Review of International Studies*, jg. 22, p. 235-255.
- Durkheim, E. (1912). *Les formes élémentaires de la vie religieuse: le système totémique en Australie*. Parijs: Librairie Félix Alcan.
- Duyvendak, J.W. (2013). Een beschaafde vorm van Nederlanderschap. In: R. Bijl, R. van den Brink, P. Dekker, J. de Hart en S. Keuzenkamp, *Opvallend gewoon. Het bijzondere van Nederland* (pp. 96-98). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Edensor, T. (2002). *National identity, popular culture and everyday life*. Oxford/New York: Berg.
- Emerson, R. (1960). *From empire to nation. The rise to self-assertion of Asian and African peoples*. Cambridge: Harvard University Press.
- Evans, R. (2016). *The pursuit of power. Europe, 1815-1914*. New York: Penguin Books.
- Felling, A., J. Peters en O. Schreuder (1983). *Burgerlijk en onburgerlijk Nederland. Een nationaal onderzoek naar waardenoriëntaties op de drempel van de jaren tachtig*. Deventer: Van Loghum Slaterus.

- Felling, A., J. Peters en P. Scheepers (2000). *Individualisering in Nederland aan het einde van de twintigste eeuw*. Assen: Van Gorcum.
- Frijhoff, W. (1992a). Identiteit en identiteitsbesef. De historicus en de spanning tussen verbeelding, benoeming en herkenning. In: *BMGN*, jg. 107, nr. 4, p. 614-634.
- Frijhoff, W. (1992b). Hollandse identiteit in de vroegmoderne tijd. Enkele opmerkingen en vragen. In: *Bijdragen en mededelingen betreffende geschiedenis der Nederlanden*, jg. 107, p. 614-634.
- Frijhoff, W. (2007). Cultureel erfgoed in wording. Europa's identiteit in verleden en toekomst. In: *ibid.*, *Dynamisch erfgoed*. (pp. 55-75) Amsterdam: sun.
- Frijhoff, W. (2008). Epilogue. Dutchness in fact and fiction. In: J.D. Goodfriend, B. Schmidt en A. Stott (red.), *Going Dutch. The Dutch presence in America, 1609-2009* (pp. 327-358) (The Atlantic World, vol. xv). Leiden/Boston: Brill.
- Frijhoff, W. (2015). Les Pays-Bas entre le 'drame multiculturel' et l'identité multicolore. *Le Débat. Histoire, Politique, Société*, nr. 186 (september-oktober), p. 65-80.
- Gat, A. (2013). *Nations. The long history and deep roots of political ethnicity and nationalism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Geertz, C. (1973). *The interpretation of cultures*. Londen: Fontana.
- Gellner, E. (1983). *Nations and nationalism*. Oxford: Basil Blackwell.
- Ginkel, R. van (1990). Ruth Benedict over de Nederlanders. In: *Etnofoor*, jg. 3, nr. 2, p. 5-16.
- Ginkel, R. van (1992). Typically Dutch... Ruth Benedict on the 'National Character' of Netherlanders. *Netherlands' Journal of Social Sciences*, jg. 28, p. 50-71.
- Ginkel, R. van (1999). *Op zoek naar eigenheid. Denkbeelden en discussies over cultuur en identiteit in Nederland*. Den Haag: Sdu.
- Ginkel, R. van (2004). Gezocht: identiteit. In: *Socialisme en Democratie*, jg. 1, nr. 2, p. 64-73.
- Guibernau, M. (2001). Globalization and the nation-state. In: M. Guibernau en J. Hutchinson (red.), *Understanding nationalism*. Cambridge: Polity.
- Halbwachs, M. (1925). *Les cadres sociaux de la mémoire*. Parijs: Librairie Félix Alcan.
- Halbwachs, M. (1950). *La mémoire collective*. Parijs: Presses universitaires de France.
- Hastings, A. (1997). *The construction of nationhood. Ethnicity, religion and nationalism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Heerikhuizen, B. van (1980). Sociologen in de jaren dertig en veertig over het Nederlandse volkskarakter. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, jg. 6, p. 643-675.
- Herodotos (1974). *Historiën* (vert. Onno Damsté). Bussum: Fibula-Van Dishoeck.
- Hervieu-Léger, D. (1993). *La religion pour mémoire*. Parijs: Editions du Cerf.
- Hirschi, C. (2012). *The origins of nationalism. An alternative history from ancient Rome to early modern Germany*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hobsbawm, E.J. en T. Ranger (red.) (1983). *The invention of tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Horowitz, D. (1985). *Ethnic groups in conflict*. Berkeley: University of California Press.
- Huizinga, J. (1946). *Nederlands Geestesmerk*. Leiden: A.W. Sijthoff.
- Hutchinson, J. (1992). Moral innovators and the politics of regeneration. The distinctive role of cultural nationalists in nation-building. In: *International Journal of Comparative Sociology*, jg. XXX111, nr. 1-2, p. 101-117.
- Hutchinson, J. (2001). Nations and culture. In: M. Guibernau en Hutchinson (red.), *Understanding nationalism* (pp. 74-96). Cambridge: Polity.
- Jacobs, D., M. Swyngedouw, L. Hanquinet, V. Vandenzande, R. Andersson, A.P. Beja, M. Berger, M. Diani, A. González-Ferrer, M. Giugni, M. Morariu, K. Pilati en P. Statham (2009). The challenge of measuring immigrant origin and immigration-related ethnicity in Europe. In: *International Migration and Integration*, jg. 10, nr. 1, p. 67-88.
- Kohn, H. (2005 [1944]). *The idea of nationalism. A study of its origins and background*. New York: Macmillan.

- Kruijt, J. (1939). De psychologie van het Nederlandse volk. Gisteren, heden, morgen. In: C. Mennicke (red.), *Tijdsproblemen. Sociaalpsychologische beschouwingen over de hedendaagse maatschappij*. Amsterdam: Noord-hollandsche Uitgevers Maatschappij.
- Kuyper, A. (1887). *Tweeërlei vaderland*. Amsterdam: J.A. Wormser.
- Kuyper, A. (1907). *Ons program*. Hilversum/Pretoria: Höveker en Wormser.
- Leerssen, J. (1991). Mimesis and stereotype. In: J.Th. Leerssen en M. Spiering (red.), *National identity. Symbol and representation*. Amsterdam/Atlanta: Rodopi.
- Leerssen, J. (2011). *De bronnen van het vaderland. Taal, literatuur en de afbakening van Nederland 1906-1890*. Nijmegen: Vantilt.
- Leerssen, J. (2015). *Nationalisme*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Leerssen, J. (2017). Bestaat er zoiets als een natie? In: B. de Graaf en A. Kan (red.), *Hoe zwaar is licht: meer dan 100 dringende vragen aan de wetenschap*. Amsterdam: Balans.
- Liebkind, K. (red.) (1989). *New identities in Europe. Immigrant ancestry and the ethnic identity of youth*. Hants: Aldershot.
- Meertens, P. en A. de Vries (1938). *De Nederlandse volkskarakters*. Kampen: Kok.
- Ockerse, W.A. (1788). *Ontwerp tot eene algemeene characterkunde*. Utrecht: G.T. Paddenburg en Zoon.
- Peters, J. (1993). *Individualisering en secularisering in Nederland in de jaren tachtig*. Nijmegen: ITS Nijmegen.
- Portes, A. (red.) (1996). *The new second generation*. New York: Russel Sage.
- Renan, E. ([1887] 2013). *Qu'est-ce qu'une nation?/Wat is een natie?* Amsterdam: Elsevier Boeken.
- RMO (1999). *Nationale identiteit in Nederland. Internationalisering en nationale identiteit*. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.
- Roshwald, A. (2006). *The endurance of nationalism. Ancient roots and modern dilemmas*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schama, S. (1988). *Overvloed en onbehagen. De Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw*. Amsterdam: Contact.
- Scheffer, P. (2011). *Land van aankomst*. Amsterdam: Bezige Bij.
- Schutte, G.J. (2000). *Het calvinistisch Nederland. Mythe en werkelijkheid*. Hilversum: Verloren.
- SCP (2004). *In het zicht van de toekomst. Sociaal en cultureel rapport 2004*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Shils, E. (1957). Primordial, personal, sacred and civil ties. In: *British Journal of Sociology*, jg. 7, p. 13-45.
- Smart, N. (1996). *Dimensions of the sacred. An anatomy of the world's beliefs*. Berkeley: University of California Press.
- Smith, A. (1991a). *National identity*. Reno: University of Nevada Press.
- Smith, A.D. (1986). *The ethnic origins of nations*. Oxford: Blackwell.
- Smith, A.D. (1991b). *National identity*. Londen: Penguin.
- Smith, A.D. (2000a). *Nationalism and modernism*. Londen: Routledge.
- Smith, A.D. (2000b). *The nation in history. Historiographical debates about ethnicity and nationalism*. Cambridge: Polity.
- Smith, A.D. (2002). When is a nation. In: *Geopolitics*, jg. 7, nr. 2, p. 5-32.
- Smith, A.D. (2005). The genealogy of nations. An ethno-symbolic approach. In: A. Ichijo en G. Uzelac (red.), *When is the nation?* (pp. 94-112). Londen/New York: Routledge.
- Smith, A.D. (2008). *The cultural foundations of nations*. Oxford: Blackwell.
- Swaan, A. de (2013). Geen stijl. In: R. Bijl, R. van den Brink, P. Dekker, J. de Hart en S. Keuzenkamp, *Opvallend gewoon. Het bijzondere van Nederland* (pp. 126-129). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Waterink, J. (1918). Het Nederlandsche volkskarakter. In: J. de Vries (red.), *Volk van Nederland* (pp. 18-33). Amsterdam: Elsevier.
- Weber, E. (1976). *Peasants into frenchmen. The modernization of rural France, 1870-1914*. Stanford: Stanford University Press.

- Weber, M. (1976). *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehende Soziologie*. Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck).
- Weber, M. (1988). *Gesammelte Aufsätze zur Soziologie und Sozialpolitik*. Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck).
- WRR (2007). *Identificatie met Nederland*. Amsterdam: Amsterdam University Press, p. 43).
- Wilterdink, N. (1992). Images of national character in an international organization. Five European nations compared. In: *Netherlands Journal of Social Sciences*, jg. 28, p. 1.
- Yeo, E. en S. Yeo (1988). On the uses of 'community'. From Owenism to the present. In: S. Yeo (red.), *New views of co-operation* (pp. 230-231). Londen: Routledge.
- Zahn, E. (1989). *Regenten, rebellen en reformatoren. Een visie op Nederland en de Nederlanders*. Amsterdam: Contact.

Appendix

Terminologisch memorandum

Joep Leerssen

*Begrippen als ‘natie’, ‘identiteit’ en ‘cultuur’ en hun betekenisnuances: hoe dienen we het informeel taalgebruik te begrijpen en hoe kunnen we in formeel taalgebruik vaagheid en misverstanden vermijden?*¹

Begrippen als (nationale) identiteit en cultuur genereren vaak onduidelijkheid en misverstanden doordat ze uiteenlopende (bij)betekenissen hebben die in de wandeling door elkaar heen worden gebruikt. Dit memorandum signaleert sommige (bij)betekenissen en doet waar mogelijk aanbevelingen om in ambtelijke en analytische (niet-opiniërende) stukken een zo ondubbelzinnig en helder mogelijk gebruik van de besproken begrippen te hanteren, vrij van semantische ruis. Ter contrastieve verheldering heb ik daarom bij elk trefwoord ook het tegenovergestelde (antoniem) gesuggereerd.

Natie. De betekenissen van dit begrip schommelen tussen ‘samenleving’, ‘cultuurgemeenschap’ en ‘afstammingsgemeenschap’. Het gebruik van het woord natie impliceert altijd dat de groep in kwestie zich bewust is van een gedeelde cultuur. In hoeverre die cultuur een collectieve sociaal-politieke habitus dan wel dan wel een overgeërfde traditie van collectieve herinneringen en levensstijl is, kan variëren.

- Naar Amerikaans gebruik worden landen/staten soms ‘naties’ genoemd (vgl. ‘Verenigde Naties’). Het gecombineerde begrip ‘natiestaat’ suggereert een staat die wordt gedragen door de natie als cultuurgemeenschap, en die cultuurgemeenschap politiek belichaamt.
- Aangezien het zelfbesef een onmisbaar element is van een natie (als een *self-defining* en *self-distinguishing group*, Walker Connor), verdient het aanbeveling het woord alleen te gebruiken als de groep in kwestie het zelf gebruikt en op zichzelf toepast, praktisch als citerende parafrase van die zelfbetiteling. In andere gevallen zijn de neutraler beschrijvende begrippen ‘samenleving’, ‘cultuurgemeenschap’ of ‘landsbevolking’ te prefereren.
- Om dezelfde reden is het raadzaam om niet naar landen te verwijzen met behulp van een collectieve volksnaam (in plaats van ‘de Britten/de Engelsen voerden felle debatten over brexit’ is beter: ‘In het Verenigd Koninkrijk/Engeland werd fel over brexit gedebatteerd’).
- Antoniemen: buitenlanders; vreemdelingen; Europa, de wereld; de regio, de provincie; de elite(s); internationale netwerken.

Cultuur. De betekenissen van dit begrip schommelen tussen twee polen: (a) een bewust beleefde dan wel onbewust gepraktiseerde pool en (b) een ‘hoge’ (elitaire) dan wel ‘lage’

(volkse) pool. Het Nationale Ballet en klaverjassen zijn voorbeelden van respectievelijk hoge en lage cultuur (als vuistregel kan gelden dat hoge cultuur subsidie behoeft); de grenzen zijn soms vloeiend (jazz, film, 'literaire thrillers'). Onbewuste cultuur (door Bourdieu 'habitus' genoemd) betreft ingesleten sociale gedragspatronen, zoals het mee-feliciteren van de gezinsleden en huisgenoten van een feesteling. Hierbij horen ook omgangs- en hoffelijkheidspatronen zoals het uittrekken van de handschoen voor het handen schudden, de plaatsing van vork en mes links en rechts van het bord en schoenen uittrekken binnenshuis. Elke vorm van cultuur, van de *Nachtwacht* tot sinterklaasliedjes, kan een nationale identificatie- en symboolwaarde krijgen, maar veel cultuurpatronen zijn transnationaal, regionaal, religieus (verlovingsring aan rechter- of linkerhand) of seksueel (jasje links-over-rechts of rechts-over-links dichtdoen).

- 'De' Nederlandse cultuur kan niet eenduidig omschreven (afgebakend) worden. Wat hoort erbij en wat niet? Midwinterhoorn blazen (regionaal), Suikerfeest (confessioneel en onderdeel van een groter transnationaal cultuurpatroon), Gay Pride (genderspecifiek en onderdeel van een groter transnationaal geheel), *Matthäus-Passion* rond Pasen (uit Duitsland geïmporteerde hoge, oorspronkelijk protestantse elitecultuur), *Flikken Maastricht* (uit België geïmporteerd consumptieamusement met couleur locale)? Ernaar verwijzen als 'onze' cultuur is gechargeerd. Beter is het om gewag te maken van 'cultuur in Nederland', eventueel 'cultuurpatronen/traditionele cultuur in Nederland'. Nog beter is het om specifiek te zijn en al naar gelang de context te spreken van artistiek erfgoed en het artistiek leven; gebruiken, zeden en gewoonten; cultureel erfgoed; (traditionele) omgangsvormen; vormen van vrijetijdsbesteding.
- Het woord cultuur dient alleen te worden gebezigd als beschrijving, niet als verklaring van gedragspatronen. In de zinsnede 'dat komt door hun/onze cultuur' wordt cultuur tegelijkertijd gebruikt voor het fenomeen als de voor de verklaring daarvan en is dus sprake van een cirkelredenering (vgl. 'hij is ongetrouwd omdat hij vrijgezel is'). Soortgelijke zinledigheden zijn: 'dat zit ons in het bloed/onze genen/ons DNA'.
- Antoniemen: natuur; commercie.

Identiteit. Dit woord komt uit de wiskunde en de logica, en betreft twee verschijningsvormen van één en hetzelfde ding ('de avondster en de ochtendster zijn identiek') c.q. de onveranderlijke substantie van een veranderlijk ding ('de Maas heeft als rivier een identiteit, ook al bestaat ze uit steeds ander water' en 'de identiteit van een persoon blijft gehandhaafd ondanks veranderingen in leeftijd, uiterlijk en karakter'). Toegepast op de *natie* ('nationale identiteit', 'Nederlandse identiteit', 'onze identiteit') kan het begrip betrekking hebben op (a) de staatkundige instituties, wetten en symbolen (koningshuis) dan wel (b) de continuïteiten in de Nederlandse cultuur. (a) en (b) worden vaak over één kam geschoren, waarbij de staatkundige elementen vooral worden beschouwd in hun culturele symboolwaarde, en niet in hun eigenlijke functie (driekleur, Wilhelmus, gulden in plaats van euro). Met name betekenisnuance (b) stuit op het probleem van de onomschrijfbaarheid van een cultuur die verondersteld wordt Nederlands, geheel Nederlands en exclusief Nederlands te zijn.

- Voor de staatkundige continuïteit is het duidelijker om te spreken van ‘(de Nederlandse) politieke identiteit’, eventueel ‘soevereiniteit’.
- Antoniemen: ondergang, overheersing, hegemonie.
- Voor de in de cultuur gewortelde nationale identiteit verdient een woordkeus in de trant van ‘cultureel erfgoed’ of ‘(de voor Nederland kenmerkende) gebruiken, zeden en gewoonten’ de voorkeur.
- Antoniemen: modernisering, vervreemding, erosie.

(c) In de praktijk wordt het begrip identiteit meestal in onderscheidende zin gebezigd als datgene waardoor Nederland als samenleving anders is dan andere landen/culturen; een collectieve habitus die mettertijd in de Nederlandse samenleving ingesleten is geraakt en hier te lande sterker geprononceerd is dan buiten de Nederlandse grenzen (de strijd tegen het water, tolerantie, ‘polderend’ overleg, rechtdoorzee gedrag).² Het is in deze betekenis synoniem met begrippen zoals ‘mentaliteit’, ‘karakter’ en ‘volksaard’. Zulke begrippen (‘de Nederlandse mentaliteit’, ‘het nationale karakter’, ‘onze volksaard’) worden vaak vermeden, omdat het de meeste mensen duidelijk is dat ze apert problematisch zijn: onhoudbaar en politiek onfris. ‘Identiteit’ wordt vaak gebezigd als eufemisme daarvoor.

- Beter is het in dergelijke gevallen het beestje bij zijn naam te noemen, met het uitdrukkelijk voorbehoud dat het hier gaat om geloofsartikelen en wisselende punten van herkenbaarheid, niet om daadwerkelijke (sociologisch of etnografische demonstreerbare) eigenschappen die specifiek zijn voor de meerderheid van de Nederlandse samenleving. Om al te frequent gebruik van voorbehoudsaanhalingstekens of bijwoorden zoals ‘vermeend’ of ‘zogenaamd’ te vermijden, is ‘het Nederlandse zelfbeeld’ vermoedelijk het meest neutrale en trefzekere alternatief.
- Antoniemen: nivellering, zelfverloochening, identiteitsverlies, degeneratie.

(d) Ten slotte wordt het begrip identiteit de laatste decennia in toenemende mate gebruikt voor niet alleen de substantie van een Nederlandse identiteit (in de verglijdende betekenis-schakeringen tussen (a), (b) en (c)) maar ook een bekentenis daartoe: niet slechts een zelfbeeld, maar het zich bewust bekennen tot dat zelfbeeld. De Nederlandse identiteit heeft dan, recursief, betrekking op de mate waarin mensen zichzelf Nederlander voelen en op de redenen waarom ze dat doen. Deze ‘namaakconstructivistische’ betekenislaag staat mensen toe om een nationale identiteit te omarmen ook al is niet geheel duidelijk wat daarmee precies bedoeld wordt (Deltawerken, André Hazes, 4/5 meiviering, Sinterklaas, Elfstedentocht). De identiteit zelf is een vage semantische wolk, de zelfherkenning daarin een concrete gewaarwording.

- Het is problematisch om het begrip ‘identiteit’ op deze betekenis te laten slaan (ook al gebeurt dat in de wandeling heel vaak), aangezien dat een ontologisch misverstand oproept. Als zoveel mensen erover praten en zich erin herkennen, dan is dat praten een concreet maatschappelijk gegeven en bestaat de identiteit-als-maatschappelijke-reflectie-op-identiteit dus wel degelijk. Uit het maatschappelijke bestaan van de reflectie-op-identiteit wordt vervolgens de objectieve werkelijkheidswaarde van een

vermeende nationale mentaliteit of volksaard afgeleid: datgene waarover gepraat wordt bestaat. De denkfout (*defining something into existence*) is te vergelijken met een ontologisch godsbewijs dat het bestaan van God afleidt uit het bestaan van religie.

- Het verdient aanbeveling om in dit geval niet van nationale identiteit te spreken, maar van nationale identificatie of nationale zelfherkenning.
- Antoniemen: de Ander, alteriteit, diversiteit.

Samenvattend: het is nuttig om het begrip nationale identiteit in formele of analytische teksten waar mogelijk te vervangen door of te specificeren als nationale soevereiniteit, kenmerkende zeden en gewoonten, nationaal zelfbeeld of nationale identificatie/zelfherkenning.

Traditie(s). Dit begrip betekent in letterlijke zin: transgenerationale gebruiken. Het wordt vaak gebruikt als variant op of eufemisme voor ‘cultuur’ en ‘identiteit’, om de gegroeide aanwezigheid van historische bestendigheden te beklemtonen. Het ongespecificeerde meervoud suggereert dat er een benoembare set tradities bestaat die samen nationaal kenmerkend en onderscheidend zijn. Het woord wordt vrijwel alleen in koesterende zin gebruikt, en slechts zelden voor transgenerationale gebruiken zoals voetbalvandalisme of klemzuipen (wie belastingontduiking of botheid als ‘Nederlandse tradities’ beschrijft, doet dat om ze ironisch te vergoelijken).

- Antoniemen: kaalslag; ‘niet meer van deze tijd’.

Nationalisme. In strikte zin betekent dit begrip: een politieke agenda die nationale identiteit (een nationaal zelfbeeld) als leidend beginsel hanteert. In bredere zin verwijst het naar een politieke houding die de verhouding Nederland-buitenland primair in antagonistische termen ziet – politiek antikosmopolitisme. In de breedste zin betreft het elke uiting van vaderlandsliefde. Het verdient aanbeveling om het woord niet in deze laatste, vage betekenis te gebruiken.

- Vaak wordt een (intens bediscussieerd) onderscheid gemaakt tussen *civic* en *ethnic nationalism*. Het eerste ziet de natie vooral als gemeenschap van burgers in eenzelfde samenleving, het tweede beschouwt de natie vooral als cultuur- of afstammingsgemeenschap. Het verschil is gradueel; in de praktijk zal elke manifestatie van nationalisme zowel civieke als etnoculturele trekken vertonen.³ Om de respectieve zwaarte van die twee te wegen, is echter een heuristisch onderscheid nodig.
 - Waar nodig kan in het Nederlands het onderscheid worden gemaakt door hetzij het Engelse begrippenpaar te gebruiken, hetzij door Nederlandse vertalingen daarvan te introduceren. *Civic nationalism* kan vertaald worden als ‘civiek nationalisme’ of ‘burgerschapsnationalisme’. Een zuivere Nederlandse vertaling geven van *ethnic nationalism* is lastiger, vanwege de omfloerste betekenis van ‘eticiteit’ (zie hierna). Een mogelijkheid zou zijn om hiervoor het begrip ‘etnocultureel’ of ‘cultuurtraditioneel nationalisme’ te gebruiken.⁴

- ‘Volksnationalisme’ betreft de (vooral aan de extreemrechtse kant van het politieke spectrum vertegenwoordigde) variant die de natie beschouwt als afstammingsgemeenschap (dus in raciale termen). Dit moet dus niet worden verward met het Engelse *ethnic nationalism*/cultuurtraditioneel nationalisme.
- Antoniemen: kosmopolitisme, internationalisme.

Patriottisme. In strikte zin verwijst dit begrip naar een politieke agenda die betrokken burgerschap en vaderlandsliefde als leidende beginselen hanteert. In bredere zin betreft het elke openbare uiting van vaderlandsliefde – civiek nationalisme. Het woord wordt ook vaak als eufemisme gebruikt door nationalisten die zichzelf of elkaar niet als zodanig wenselijk te betitelen.

- Het is raadzaam om patriottisme niet als synoniem van of eufemisme voor nationalisme te gebruiken. Het verschil tussen patriottisme en nationalisme is dat patriottisme niet per definitie antikosmopolitisch is en de liefde voor het eigen land niet koppelt aan antagonisme jegens anderen.
- Deze betekenisgradaties verschillen per land en taal. *Patriotism* als eufemisme voor nationalisme is sterker in de vs; hier te lande speelt de zelfaanduiding van de achttiende-eeuwse Patriotten (democratische verlichtingsrepublikeinen) sterker door de bijklank heen.
- Antoniemen: wereldburgerschap, jetset, *déraciné*; erecode.

Etniciteit. Oorspronkelijk is dit begrip ontwikkeld in de etnografie en de sociologie om het beladen en in diskrediet geraakte begrip ‘ras’ te vervangen. Het betrof alle vormen van transgenerationele specificiteit, niet alleen lichamelijk maar vooral ook qua culturele habitus, zeden en gewoonten. In de striktste zin hoefde een ‘etnie’ niets meer te zijn dan een groep mensen met een gedeelde nationale zelfherkenning (bijv. Belgische Walen). Inmiddels is die wetenschappelijke betekenis in het dagelijks gebruik verdampt, en wordt ‘etniciteit’ meestal gebezigd als een eufemisme voor ‘ras’: een afstammingsgemeenschap, waarbij cultuurpatronen (keuken, taal) een hoge correlatie vertonen met lichamelijk erfelijke kenmerken. Bovendien wordt het begrip vrijwel uitsluitend gebezigd voor andere, niet-autochtone of exotische groepen: niemand zal serieus spreken over de Zeeuwse etniciteit of etnische Brabanders.

- Ook hier zijn nuanceverschillen per taal in het spel, en vloeiend. Het Nederlandse ‘etnisch’ heeft meer biologische, minder culturele connotaties dan het Engelse *ethnic*, maar in alle talen is een verschuiving naar het biologisch-raciale en meer exotiserende betekenisregister merkbaar (vgl. begrippen als *ethnic profiling*). Het is daarom vermoedelijk het minst verwarrend om het woord ofwel te vermijden ofwel de besmuikt raciale betekenis (als zijnde een afstammingsgemeenschap) ervan helder te houden: ‘etnische afstamming en tradities’.
- Antoniemen: mensheid.

Noten

- 1 Joep Leerssen, maart 2018. Ik heb hier een persoonlijk semantisch besef samengevat dat stoelt op lange bestudering van nationalisme en de daarbij behorende theorievorming in Nederlands-, Engels-, Frans- en Duitstalige bronnen. De onderliggende methodiek is ten dele geïnspireerd door Raymond Williams' *Keywords*, deels die van de begripsgeschiedenis (*Politische Grundbegriffe*, red. Koselleck et al.; hier te lande toegepast in de Begripshistorische Reeks die tussen 1999 en 2010 is verschenen bij Amsterdam University Press, met delen zoals *Burger*, *Erfgoed*, *Vaderland* en *Vrijheid*.) Meer details, voorbeelden en specifieke bronvermeldingen in mijn *Nationalisme* (Elementair Deeltje; Amsterdam: Amsterdam University Press, 2015) en in *Imagology: The cultural construction and literary representation of national character. A critical survey*, red. Beller & Leerssen (Amsterdam: Rodopi, 2007).
- 2 Deze karakterisering is zelf historische gegroeide gemeenplaatsen met een sterk formuleachtig karakter; ze zijn ook vaak onderling tegenstrijdig (de zedenprekende dominee met opgeheven vingertje tegenover de rondborstige, rechtdoorzee individualist); maar vanwege de herkenbaarheidswaarde van elk van de afzonderlijke gemeenplaatsen wordt hun onderlinge onverenigbaarheid op de koop toe genomen (vaak onder aanroeping van de doodoener 'een land van tegenstellingen').
- 3 Een mogelijke definitie van het nationalisme is dan ook: een politieke ideologie die maatschappelijk en cultureel burgerschap onder één noemer brengt.
- 4 'Civiek' is als Nederlands woord bekend in zijn tegenovergestelde, 'inciviek', hetgeen in de Belgische politieke cultuur wordt gebruikt voor gedrag dat strijdig is met de burgerlijke trouw aan de staat. Etnisch nationalisme zit als woord klem tussen het vage begrip etniciteit en het extreem-rationeel 'volks-nationalisme'.